

The Talmud Emendations of R. Solomon Luria (Maharshal) /

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל

Author(s): יצחק רון and Isaac Ron

Source:

Alei Sefer: Studies in Bibliography and in the History of the Printed and the Digital Hebrew Book /

עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי

No. - pp. 64-104 (ניסן תשמ"ח אדר א' תשמ"ט),

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24158759>

Accessed: 28-05-2019 16:09 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to
Alei Sefer: Studies in Bibliography and in the History of the Printed and the Digital Hebrew Book /
עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

לולב הגזול	פרק שלישי	ל ט
<p>אבל לכנינו מצוה לברך כי האין בנחל אחר' גבי מעלה פר' הקול' את המעלה עומד וכן תנן בפרק בא סימן ויש מטען ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו ^ג ומפרם בנחל לאתנוי ריחני הוה מבי למימר לאתנוי הלל ומעלה בתקום סנהנו שלא לברך אחריהן אלא ריחני פסקא ליה ובמנו כן הוה מבי למימר מכות טובא בננו ציבית ושופר וכו' ולולב למאי דפריס דת רחין מברכין לשמור חוקיו אלא חת' כילין לחדייהו ודוקא כסמלקין משום לילה וכמאן דאמר לילה לאו זמן תפילין הוא: עובר</p> <p>משה שפיר קא אמרין אלא התם והבא אסוקי מלתא היא וליתלן בה אמר רבא ליה לימא איניש יהא שמיא רבא וחדר מברך אלא יהא שמיא רבא מברך בהדרי אמר ליה רב ספרא משה שפיר קא אמר' אלא התם והבא אסוקי</p>	<p>משה שפיר קא אמרין אלא התם והבא אסוקי מלתא היא וליתלן בה אמר רבא ליה לימא איניש יהא שמיא רבא וחדר מברך אלא יהא שמיא רבא מברך בהדרי אמר ליה רב ספרא משה שפיר קא אמר' אלא התם והבא אסוקי</p>	<p>משה שפיר קא אמרין אלא התם והבא אסוקי מלתא היא וליתלן בה אמר רבא ליה לימא איניש יהא שמיא רבא וחדר מברך אלא יהא שמיא רבא מברך בהדרי אמר ליה רב ספרא משה שפיר קא אמר' אלא התם והבא אסוקי</p>

קטע ממסכת סוכה, דפוס בומבירגי הראשון משנת רפ"א

ל ט	סוכה	פרק שלישי	לולב הגזול
<p>אבל לכנינו מצוה לברך כי האין בנחל אחר' גבי מעלה פרק הקורא את המעלה עומד וכן תנן בפרק בא סימן ויש מטען ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו ^ג ומפרם בנחל לאתנוי ריחני הוה מבי למימר לאתנוי הלל ומעלה בתקום סנהנו שלא לברך אחריהן אלא ריחני פסקא ליה ובמנו כן הוה מבי למימר מכות טובא בננו ציבית ושופר וכו' ולולב למאי דפריס דת רחין מברכין לשמור חוקיו אלא חת' כילין לחדייהו ודוקא כסמלקין משום לילה וכמאן דאמר לילה לאו זמן תפילין הוא: עובר</p> <p>ז' ה"ב לברך אלוהי קדם סיטנ' ואלוהי</p>	<p>מאריך ולמטה: לברך אהריו וברך: אמר אביי ליה שנו אלא לאהריו אבל לפניו מצוה לברך דאמר רב יהודה אמר שמואל כל המצורת כולן מברך עליהן עובר לעשייתן</p>	<p>מאריך ולמטה בהכריתות לביול סבל התחמור כפול מראשו ועד כאן: לא סנו דתליא ברכה במנהג אלא ברכה שלאחריו: עובר קדם: וישבור את הכוסין קדימו לרוץ לפסו: מתני' הלוך לולב מחבורו לי כראה דהלוך לולב משם הארץ גרסינן דהא בעש הארץ קא מייירי כדאמרינן בעמרא ועש הארץ לגב חסר לא קרי ליה חסורו ואי לרוח נמי פס הארץ מו ציית ליה להחזיק חסורו ב בשאר: ויתן לו אהרונ' במתק חבר סניכה הושפא כולה משם הארץ בשביעית יבסם מתנו ליתן לו אהרונ' במתנה: לפי שאין רשאי כן בעמרא מכרם טעמא: גמ' מכלה ל' גמ' אהרונ' לולב יבסם</p>	

קטע ממסכת סוכה דפוס בומבירגי השני משנת רפ"ו. העימוד מתאים לצינוני המהרש"ל בהגהותיו (ראה עמ' 91)

יצחק רון

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל

זיהוי טופס התלמוד שלמד בו רבי שלמה לוריא (להלן – רש"ל) מהווה תנאי הכרחי להבנת הגהותיו לתלמוד. אם נשווה, למשל, את הגהות רש"ל עם דפוס וילנא, נמצא כי ברוב המקומות זהה נוסח רש"ל לתלמוד שלנו. הסיבה לכך פשוטה: דפוסי התלמוד שלנו מתוקנים על-פי הגהות רש"ל. אך גם כאשר משווים את הגהות רש"ל עם דפוסי התלמוד הראשונים שקדמו לרש"ל מתברר כי במקומות רבים זהות הגהות רש"ל לנוסח הדפוסים הראשונים, והן סתומות וחסרות כל פשר. לפיכך מובן כי אי-אפשר לרדת לסוף דעתו של רש"ל בהגהותיו, מבלי להכיר בדיוק את מהדורת התלמוד שהיתה לפניו.

כמה טפסים הגיה רש"ל

בנושא זה מצאנו מספר התבטאויות תמוהות מפי העוסקים בחקר נוסח התלמוד. בספר *דקדוק סופרים* [להלן: דק"ס] למסכת בבא קמא כותב רנ"ן רבינוביץ במקום אחד כי הגהת רש"ל נוגעת לנוסח דפוס פיזור¹. במקום שני באותה מסכת מעיר רבינוביץ כי הגהת רש"ל נוגעת לדפוס בומברג הראשון רפ"א². במקומות אחרים במסכת זו מעיר רנ"ר כי הגהות רש"ל נוגעות לדפוס בומברג השלישי ש"ח³. כיוצא בזה דק"ס למסכת סוכה. במקום אחד כותב רנ"ר, כי הגהת רש"ל מתייחסת לנוסח דפוס פיזור⁴. במקום אחר שם הוא מעיר כי הגהת רש"ל נוגעת לדפוס בומברג הראשון רפ"א⁵. ואילו במקומות אחרים במסכת זו מעיר רנ"ר כי הגהות רש"ל

* פרק מדיטרטציה באוניברסיטת בראיילן בהדרכת פרופ' דניאל שפרבר ופרופ' ש"ז הבלין. המחקר נתמך על-ידי קרן הזכרון לתרבות יהודית. ידידי הרב יהודה אברהרד נ"י הואיל לעבור על המאמר והערותיו המחכימות היו לי לעיניים. תודתי להנהלות הספריות שהעמידו לרשותי דפוסים ראשונים ונדירים של התלמוד ואף פתחו בפני את גנדי אוצרותיהן: הספריה הלאומית בירושלים ומנהלה פרופ' מלאכי בית-אריה; ספריית בית המדרש לרבנים בני-יורק בהנהלת ד"ר מאיר רבינוביץ ומנהלה הקודם פרופ' מנחם שמלצר; ספריית שוקן בירושלים בהנהלה החדשה של פרופ' שמא פרידמן וד"ר שמואל גליק; ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינאטי ומנהלה ד"ר ה' זפרן. כמרכן הורשיתי לעיין באוספים פרטיים באדיבותם של בעליהם, שאירחוני בעין יפה; פרופ' מאיר בניהו בירושלים; פרופ' יוסף פאור בני-יורק; מר לודוויג יסלזון, גני-יורק; מר דב פרידברג, טורונטו. הון ועושר בביתם וצדקתם עומדת לעד.

- 1 דק"ס לב"ק ה ע"ב, אות ט.
- 2 דק"ס לב"ק עד ע"ב, אות צ. וראה שם ג ע"א אות ק; ד ע"א אות מ; מא ע"ב אות ל. בכולם מיוחסת לרש"ל הגהת דפוס ראשון רפ"א.
- 3 דק"ס לב"ק יא ע"א, אות נ; שם יח ע"ב, אות כ; נ ע"א, אות ו; צה ע"א, אות מ; צה ע"ב, אות ד; קה ע"ב, אות צ; קה ע"ב, אות ז; קו ע"ב, אות ג (פעמיים); קיב ע"ב אות ת.
- 4 דק"ס לסוכה יא ע"ב, אות מ.
- 5 דק"ס לסוכה מג ע"ב, אות ה.

נוגעות לדפוס בומברג השני רפ"ו⁶. מדברי רבינוביץ עולה כי במסכתות אלה הגיה רש"ל שלוש מהדורות של התלמוד. רבינוביץ עצמו הרגיש בקושי שבדבריו, כפי שנראה מהערותו בסוכה:

ואף על פי שנתברר לי מהרבה הגהות מהרש"ל, שהיה לפניו במסכת זו דפוס ונציה רפ"ו, כאן העמיד דבריו על טופס אחר⁷.

גישה תמוהה יותר לנושא מצויה בספר דקדוקי סופרים השלם למסכת כתובות⁸. עורכי ספר זה מייחסים לרש"ל את הגהת כל כתבי-היד לתלמוד שעמדו לרשותם. כך, למשל, הם מעירים בכמה מקומות כי הגהות רש"ל נוגעות לנוסח כתבי-יד של המסכת הנמצאים בספריה הוואטיקן:

ואפשר שהגהת רש"ל שייכת לקמן... ולהוציא מכתב יד רומי שגורס...⁹ וכנראה שבא להוציא מגרסת כתב יד רומי¹⁰.

כיוצא באלו מייחסים עורכי דק"ס השלם לרש"ל הגהת עשרה כתבי-יד וקטעי גניזה במסכת כתובות¹¹. זאת נוסף על הגהת דפוסי שונציו¹² ונציה¹³. גישה זו אינה מתקבלת על הדעת. סביר יותר להניח כי במסכת אחת הגיה רש"ל טקסט אחד בלבד¹⁴. על טופס רש"ל ודרכים לזיהויו נדון במחקר זה.

יחס הגהות רש"ל לדפוס ונציה הראשון (ר"פ-רפ"ג)
המידע הראשון על טופס רש"ל נמסר בהקדמה לדפוס ראשון של ספר חכמת שלמה (להלן: ח"ש), שבה נאמר:

- 6 דק"ס לסוכה יח ע"א, אות ד; כה ע"ב, אות ש; כח ע"ב, אות ד; לד ע"א, אות ה; מח ע"ב, אות י.
- 7 דק"ס לסוכה מג ע"ב, אות ה.
- 8 בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב-תשל"ז.
- 9 ח"א, עמ' כו הערה 8. רש"ל אינו מגיה כאן את הקיצור ר', כפי שנאמר שם, אלא מוסיף למשפט את המלה 'אמר', החסרה בד"ל לפני 'רב חייא בר אשי'. ועיין עוד שם, עמ' נז הערה 13; עמ' קסח הערה 18; עמ' רצט הערה 61. בכולם מיוחסת לרש"ל הגהת כת"י וטיקן 112.
- 10 ח"א, עמ' קנז הערה 29. רש"ל אינו מגיה את הנוסח 'הושעיא', כפי שנאמר שם, אלא מחליף בד"ו את הפיסקה 'אמרה נשביתי' וכו' בפסיקה 'ואם משנשאת' וכו'. עיין עוד שם, עמ' קלה הערה 40; עמ' שא הערה 27; עמ' פד הערה 3; ח"ב, עמ' תקנח הערה 22. בכולם מיוחסת לרש"ל הגהת כת"י וטיקן מס' 130.
- 11 נוסף על ייחוס הגהות רש"ל לשני כתבי-יד וטיקן שצוינו לעיל בהערות 9-10, מיוחסות לרש"ל בדק"ס השלם הגהות כתבי-היד הבאים: וטיקן 113 — ח"א, עמ' קלט הערה 39; עמ' קנז הערה 39; עמ' שכב הערה 2. וטיקן 487 — ח"א, עמ' רו הערה 7; ח"ב, עמ' קצא הערה 4. כת"י מינכן — ח"א, עמ' קכח הערה 3; ועוד. כת"י לינגרד פירקוביץ — ח"א, עמ' שלג הערה 22, ח"ב עמ' תח הערה 3. ייחוס קטעי גניזה — מובאים כאן לפי מספרם ברשימת דק"ס השלם: מס' 33 — ח"א עמ' שכה הע' 50. מס' 50 — ח"א עמ' ט הע' 26. מס' 23 — ח"א עמ' קפד הע' 9.
- 12 דק"ס השלם, ח"א, עמ' שיו הערה 40.
- 13 שם, ח"א, עמ' ט הערה 27, ועוד הרבה.
- 14 בדומה לזה ניסה יצחק רפאל לייחס לר"ב אשכנזי הגהת מספר טפסים ממסכת אחת, בסדר קדשים: 'רבי בצלאל לא ריכז את הערותיו באכסמפלר אחד, אלא רשם הגהותיו אגב לימוד ועיין באכסמפלר שהיה בידו אותה שעה, תוך כונה לסדרן במשך הימים ולערכן להעתקה סופית'. ראה 'עלי גליון', סיני ספר דיוכל (תשי"ח), עמ' תר. השערתו נדחתה על-ידי א' שוחטמן במאמרו המקיף "בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה ערני, עלי ספר ג, תשל"ז עמ' 63 ואילך. וראה כעת מ' בניהו, אסופות, א, עמ' מז ואילך.

יודע תדעו, שהגמרות של הגאון הנ"ל אשר מהם הותקנו אלה ההגהות, היו רובן דפוס בומברגי הראשון. ויכול להיות, שהגמרות שנדפסו אחר כך נתקן איזה דברים, אבל מעט מזעיר הם, ובודאי לא נתקן כאשר תיקן הוא.

במסגרת מחקר זה ערכנו השוואה מדוקדקת בין הגהות רש"ל ודפוסי התלמוד הראשונים. התברר לנו כי במסכתות אחדות אכן מגיה רש"ל את דפוס בומברג הראשון ר"פ-רפ"ג, ואלו הן: פסחים, סוטה, קדושין ובבא בתרא וכנראה גם סנהדרין. זאת משום שמסכתות אלה לא נדפסו במסגרת מהדורת בומברג השנייה. מחקרנו העלה כי בדרך כלל מגיה רש"ל את דפוס בומברג השני רפ"ו-רצ"א, פרט למספר מסכתות שלא נדפסו בהוצאה זו¹⁵. מסתבר כי המגיה ר' שמואל פיהם¹⁶, שכתב את ההקדמה לספר *חכמת שלמה*, לא דק בדבריו¹⁷. פיהם לא התכוון למסור מידע ביבליוגרפי מדויק אלא להשביח את מקחו ולמנוע טענות אפשריות על התיישנות הגהות רש"ל.

פרשנות מוטעית להגהות רש"ל

למרות חוסר הדיוק בהקדמת ח"ש, נודעת לה חשיבות מרובה. הגהות רש"ל רבות נוגעות לנוסח משותף המופיע בכל מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. הגהות אלה ניתנות להבנה גם על-פי דפוס בומברג הראשון. אף-על-פי כן, מעטים מאוד עמדו על הזיקה שבין הגהות רש"ל לתלמוד בדפוס בומברג. חכמים רבים לא שמו לב לכך, מפני שאולי לא ראו את ההקדמה, הנמצאת רק בדפוס ראשון של ח"ש, קראקא שמ"א¹⁸. כתוצאה מכך נוצרה פרשנות מוטעית להגהות רש"ל. רבותינו האחרונים ז"ל, שהכירו את הגהות רש"ל, לא תמיד עמדו על טיבן, משום שלא היו מודעים למהדורת רש"ל. להלן דוגמאות לתקלות שנוצרו עקב העלם זה. הערה: במונח: 'דפוס ונציה' סתם כוונתנו לכל המהדורות בדפוס בומברג. במסכת פסחים כג ע"א נוסח דפוס ונציה:

לימא כתנאי, יעשה לכל מלאכה, מה תלמוד לומר לכל מלאכה, רבי יוסי הגלילי אומר: שיכול למלאכת גבוה יהא מותר, למלאכת הדיוט יהא אסור, תלמוד לומר לכל מלאכה. רבי עקיבא אומר כו'

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר:

- 15 טבלה מפורטת של מהדורות רש"ל תוגש בסוף מאמר זה.
- 16 לפני הגיעו לפולין היה מגיה חשוב באיטליה. ראה עליו: פ"ה וועטשטיין, 'לתולדות גדולי ישראל', ספר *היוכל לנחום סוקולוב*, ורשא תרס"ד, עמ' 280; ח"ד פרידברג, *תולדות הדפוס העברי בפולניה*, ת"א תש"י, עמ' 5-6, והערה 4 שם. מ' בניהו, *הדפוס העברי בקרימונה*, ירושלים תשל"א, עמ' 58.
- 17 כיוצא בזה הראה י' תא-שמע שאין לסמוך על האמור בהקדמת ספר *הגהות הב"ח*, ורשא תקפ"ד, על-אודות מהדורת הב"ח. בהסכמה לספר נאמר: 'בפה ק"ק וולאדווי' נמצא בבית המדרש הקדוש ש"ס דפוס ויניציאה הנדפסים בשנת רפ"ח עם הגהות כ"י מהרב הגאון... יואל סירקש זלה"ה'. עד ראייה, שראה גמרות אלה באותו מקום, כותב כי היו ביניהם טפסים משלוש המהדורות בדפוס בומברג, ראה *שנה בשנה*, תשכ"ז, עמ' 270. תשע מסכתות מאלה הגיעו לספריה הלאומית, וכולן נדפסו במהדורה שלישית ורביעית.
- 18 דפוס צילום, ירושלים תשל"ב. כל הפניותינו לח"ש להלן מכוונות למהדורה זו. שאר המהדורות של ח"ש הן מקוצרות ואותן נתאר במאמר ביבליוגרפי מיוחד שבו נדון גם בשנת הדפוס (שמ"א) שקבענו למהדורת קראקא, לאחר ברור מקיף.

רבי יוסי הגלילי אומר נמחק. שם ת"ל לכל מלאכה דברי רבי יוסי הגלילי רבי עקיבא כו' כצ"ל, ונ"ב ס"א.

כאשר משווים את ח"ש עם דפוס ונציה מובנת כוונת רש"ל בבהירות: רש"ל מוחק את המלים 'רבי יוסי הגלילי אומר' בתחילת הפיסקה 'שיכול', ומעביר את שם בעל הדרשה לסוף הקטע, בלשון 'דברי רבי יוסי הגלילי'. זוהי הגהה סגנונית גרידא, שנעשתה על-פי 'ספרים אחרים'. בטופס התלמוד שהיה לפני מהרש"א תוקן הנוסח כפי שהגיה רש"ל, ועל-כן לא הבין מהרש"א את כוונת רש"ל. במקומה הוא מייחס לו כוונה זרה, שאותה הוא תוקף:

ומהרש"ל מחק בברייתא זו 'רבי יוסי הגלילי אומר'. ואי אפשר לומר כן, דהכי איתא בהדיא לקמן בברייתא בשם רבי יוסי הגלילי, ובכמה מקומות בפירקין הביאו רש"י ותוספות.

מהרש"א חשב כי רש"ל מוחק מן הגמרא את המלים 'רבי יוסי הגלילי אומר' הנמצאות בסוגיה קודמת באותו עמוד, הדנה באיסור הנאת חמץ בפסח: 'רבי יוסי הגלילי אומר תמה על עצמך'! היאך חמץ אסור בהנאה כל שבעה וכו'. מובן כי להגהה זו אין טעם וריח, כפי שמשיג מהרש"א. אילו ראה מהרש"א את דפוס ונציה היה מבין כי הגהת רש"ל מתייחסת למלים 'רבי יוסי הגלילי אומר' החוזרות בדפוס ונציה פעם נוספת בהמשך העמוד, בסוגיה העוסקת בחלב נבילה. אבל בדפוס שהיה לפני מהרש"א נמצאו מלים אלה פעם אחת בלבד בסוגיה הראשונה, ולכן לא הבין את הגהת רש"ל. בעקבות מהרש"א נכשלו אחרונים נוספים בהגהת רש"ל זו, כגון הצ"ח ועוד. על הטוב ייזכר בעל פני יהושע, אשר שיחזר מדעתו את נוסח דפוס ונציה והבין לנכון את הגהת רש"ל בסוגיה זו, ועוד נכתוב על כך בהמשך פרק זה. כיוצא במהרש"א, טעה ר' יהודה נג'אר בעל אלפי יהודה (ליורנו תקנ"ד) בהבנת הגהת רש"ל. בשבועות טז ע"ב, נוסח דפוס ונציה:

טומאה בעזרה מנל? א"ר אלעזר, כתוב אחד אומר: 'את משכן ה' טמא', וכתוב אחד אומר: 'כי את מקדש ה' טמא', אם אינו ענין לטומאה שבחוץ, תנהו ענין לטומאה שבפנים... מכדי משכן איקרי מקדש, ומקדש איקרי משכן. נכתוב או אידי ואידי מקדש, או אידי ואידי משכן. משכן ומקדש למה לי? שמע מינה תרתי. אם אינו ענין לטומאה שבחוץ, תנהו ענין לטומאה שבפנים.

בסוגיה זו מבקשת הגמרא מקור להלכה במשנה, האוסרת על אדם שנטמא בעזרה לשהות בשטח המקדש. איסור זה נלמד מכפל הפסוקים 'את משכן ה' טמא', 'את מקדש ה' טמא' (במדבר פרק יט). במהלך הסוגיה נידון גם החילוף בשמות 'משכן' ו'מקדש' בפסוקים אלה. בסוף מגיעים למסקנה 'שמע מינה תרתי'. כלומר, מכפל הפסוקים הנ"ל למדים שני דברים: (א) אחד נאמר לגבי נטמא מחוץ למקדש, ואחד לגבי נטמא בפנים המקדש. (ב) נחוץ להשתמש במונחים 'משכן' וגם 'מקדש', מפני שלכל אחד מהם יש חומרה יתירה (משכן — שמן המשחה, מקדש — קדושת עולם). בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר:

אם אינו ענין לטומאה שבחוץ, תנהו ענין לטומאה שבפנים — כל זה נמחק.

19 על ביטוי זה ומשמעו ראה ר"ד הלבני, *מקורות ומסורות לסדר מועד*, ירושלים תשמ"ב, עמ' שלט.

כפי שראינו, מופיע משפט זה פעמיים בסוגיה, ברישא ובסיפא. ב"ש לא פורש איזה מהם מוחק רש"ל. מסדר ההגהות ב"ש משמע שרש"ל מוחק משפט זה בסיפא. גם מבחינה עניינית ברור שרש"ל מוחק משפט זה בסיפא. אחרי המונח 'ש"מ תרתי' אין זה מקובל לפרט באיזה 'תרתי' מדובר, כי הדבר מובן מאליו. וגם אם תימצי לפרט, הרי שצריך לחזור על שניהם ואין טעם לחזור דווקא על אחד מהם, 'אם אינו ענין' וכו'. לפיכך מובן שמשפט זה מיותר בסיפא והגהת רש"ל פשוטה וברורה. מדפיסי הש"ס הבינו כראוי את הגהת רש"ל ובהתאם לה מחקו את המשפט 'אם אינו ענין' וכו' בסיפא. בעל אלפי יהודה השתמש בדפוס מאוחר של התלמוד; לפיכך הוא תמה על הגהת רש"ל:

אם אינו ענין לטומאה שבחורין, תנהו ענין לטומאה שבפנים. כותב מהרש"ל, כל זה נמחק. ולא הבינותי, כי התוספות כתבוהו בד"ה א"א ענין לטומאה שבפנים כו'.

רבי יהודה נג'אר סבור, כי רש"ל מוחק את המשפט 'אם אינו ענין' וכו' ברישא, והוא תמה על כך ומביא כראיה נגדית את התוספות, שיצרו דיבור שלם סביב למשפט זה ברישא. טעותו של ר"י נג'אר נובעת מחוסר ידיעת נוסח דפוס ונציה, שאותו הגיה רש"ל.

יש לציין כי גם מדפיסי הש"ס בדפוסים המאוחרים נכשלו באותה טעות. הם הקיפו בסוגרים את המשפט 'אם אינו ענין' וכו' ברישא וכתבו בגיליון: 'רש"ל מחק זה'. עד היום מיוחסת לרש"ל הגהה מוטעית זו בדפוסים שלנו. מחיקת המשפט 'אם אינו ענין' וכו' ברישא מנוגדת להיגיון, מפני שהיא משמיטה את הבסיס שעליו בנויה הסוגיה כולה. הלימוד 'אם אינו ענין' וכו' ברישא משמש מקור להלכה, ובהיעדרו העיקר חסר מן הספר! דוגמה שלישית לטעות מסוג זה אנו מביאים מספר בית נתן (וינה תרי"ד). במסכת ברכות ח ע"א נוסח דפוס ונציה:

אמר ריש לקיש, כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל, נקרא שכן רע. שנאמר כה אמר ה' על כל שכני הרעים הנוגעים בנחלה אשר הנחלתי את עמי את ישראל, הנני נותשם מעל אדמתם. ולא עוד אלא שגורם גלות לו ולבניו שנאמר הנני נותשם מעל אדמתם ואת בית יהודה אתוש מתוכם.

בסוגיה שלפנינו מובא פסוק מירמיה יב:יד:

כה אמר ה' על כל שכני הרעים, הנגעים בנחלה אשר הנחלתי את עמי את ישראל. הנני נותשם מעל אדמתם, ואת בית יהודה אתוש מתוכם.

חציו הראשון של הפסוק עוסק בשכנים רעים והוא נדרש ברישא של הסוגיה. חציו השני של הפסוק 'הנני נותשם' עוסק בגלות והוא נדרש בסיפא.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'הנני נותשם מעל אדמתם נמחק'. כפי שראינו, נכפל הפסוק 'הנני נותשם' פעמיים בדפוס ונציה. ב"ש לא פורש איזה מהם מוחק רש"ל. אבל מובן מאליו כי הוא מוחק את 'הנני נותשם' הראשון, מפני שאינו קשור לדרישה של הרישא ובוודאי הועתק אגב גררא על-ידי הסופר²⁰. מדפיסי הש"ס הבינו כראוי את הגהת רש"ל, ובהתאם לה מחקו

20 כיצא בזה מוחק רש"ל את הפסוק 'התשכח אשה עולה' בדף לב ע"ב, מפני שהוא נדרש בהמשך הסוגיה. הגהת רש"ל דומה נמצאת בסוטה ה ע"א: 'כל אדם שיש בו גסות הרוח לסוף מתמעט, שנאמר: 'דומם מעט ואינו'. ושם תאמר ישנו בעולם, ת"ל ואינו'. רש"ל מוחק 'ואינו' הראשון, מפני שהוא נדרש בהמשך.

'הנני נותשם' וכו' ברישא. רבי נחמן נתן קורניל השתמש במהדורה מאוחרת של התלמוד, ולכן לא הבין את הגהת רש"ל. הוא סובר כי רש"ל מוחק את הפסוק 'הנני נותשם' בסיפא! הגהה זו נראית לו תמוהה, והוא מציע לתקנה:

תיבות 'ואת בית יהודה אתוש מתוכם', לא גרסינן בכתב יד, וזה כוונת רש"ל שכתב: 'הנני נותשם מעל אדמתם נמחק', ורצה לומר, סיפא דקרא הנזכר 'ואת בית יהודה אתוש מתוכם'.

לדעת בית נתן נפלה טעות מז"ש והעיקר חסר מן הספר. לדבריו, כוונת רש"ל למוחק את סופו של הפסוק 'ואת בית יהודה אתוש מתוכם', החסר גם בכתב-יד אוקספורד 366. הכוונה הזרה שמייחס קורניל לרש"ל נובעת מחוסר הכרת דפוס ונציה, שהוגה על-ידי רש"ל. דוגמה אחרונה לטעות מסוג זה נביא מהגהות רש"ש למסכת בבא בתרא. בדף סב ע"א מצויה הגהת רש"ל ברשב"ם, וזה לשונה:

בד"ה מצר ראובן כו'. ולשמעון שכנו שתי שדות, אחת בצפון ואחת בדרום, כל זה נמחק.

משפט זה נמצא ברשב"ם בכל הדפוסים ולא מובן מדוע מוחקו רש"ל. הגהת רש"ל מתבארת רק לאור דפוס ונציה הראשון (רפ"א), שבו נדפס בטעות המשפט: 'ולשמעון' וכו' פעמיים רצופות. רש"ל בהגהתו מוחק את הכפילות המיותרת וברור שהגיה מהדורה זו. מדפיסי הש"ס בדפוסים המאוחרים לא הבינו את כוונת רש"ל. הם הקיפו ברשב"ם משפט זה בסוגריים וכתבו בגיליון: 'רש"ל מחק זה'. סימון המדפיסים הכשיל את רש"ש, שכתב את הדברים הבאים:

בגליון מחק זה בשם רש"ל, ולפינו לא נמצא בו, וגם אינו מהצורך למוחק.

מביקורת רש"ש על הגהת רש"ל אנו למדים שני דברים:

א. רש"ש למד על הגהת רש"ל מדפוס הש"ס, והוא מציין שלא מצא הגהה זו בספר ח"ש. הגהה זו נמצאת רק בדפוס ראשון של ח"ש וחסרה במהדורות הבאות המקוצרות של ח"ש, כיוון שתוקנה בדפוס התלמוד. מכאן למדנו שלפני רש"ש היה ח"ש קצר בלבד ולא ראה את ח"ש שלם. ספק אם ידע על קיומו.

ב. תמיהת רש"ש על הגהת רש"ל נובעת מחוסר מודעות לדפוס ונציה הראשון, שבו נכפל בטעות המשפט 'ולשמעון' ברשב"ם, ועליו נסבה הגהת רש"ל.

הנה כי כן, מצאנו בחידושי המהרש"א, באלפי יהודה, בהגהות הרש"ש ובבית נתן טעות משותפת בהבנת רש"ל. בארבעת המקרים מדובר במשפט זהה בדפוס ונציה, החוזר פעמיים בעמוד אחד. רש"ל מוחק אחד מהם ועל-פיו מחקוהו מדפיסי התלמוד. לפני האחרונים היתה מהדורה מתוקנת של התלמוד, ולכן לא הבינו את כוונת רש"ל. במקומה הם מייחסים לרש"ל את מחיקת המשפט השני, במקום הלא נכון, ומשיגים עליו. ואילו ראו האחרונים את דפוס ונציה היו מבינים בנקל את כוונת רש"ל.

נביא כעת דוגמה לסוג אחר של טעות בהבנת רש"ל, שנוצרה אף היא מפאת חוסר מודעות לזיקה שבין התלמוד בדפוס ונציה להגהות רש"ל. בבבא מציעא יח ע"ב נוסח דפוס ונציה:

'עבד רב עובדא בי כיתנא דפומבדיתא כשמעתיה'.
בספר ח"ש מועתק המשפט הנ"ל כלשונו, פרט לשינוי אחד: רש"ל מגיה 'רבה' במקום 'רב'.

שבדפוס ונציה. בדפוסים המאוחרים תיקנו את השם ל'רבה', על-פי הגהת רש"ל. נוסף על כך, המדפיסים הוסיפו למשפט את המלים 'בההוא גיטא דאשתכח' אחרי המלה 'עובדא'. הוספה זו נעשתה על-פי הסוגיה המקבילה בגטין כז ע"א.

והנה רש"ש, בהגותו ל"ב"מ, מצא כי בח"ש מופיע המשפט 'עבד רבה' וכו' בלי המלים 'בההוא גיטא דאשתכח', ולכן סבר כי רש"ל התכוון בהגהתו למחוק מלים אלה. וזה לשון רש"ש:

עבד רבה עובדא (בההוא גיטא דאשתכח) כו'. רש"ל מחק אלו תבות המסובכות, וצריכא טעמא. ואולי מפני שהפוסקים פסקו כר"ז, וכלישנא דפליג ארבה, ויקשה... אבל אי לא גרסינן 'בההוא גיטא', יש לומר דמעשה הוה בשטרי דממונא...

רש"ש מפרש ומנמק באריכות הגהת רש"ל שלא היתה ולא נבראה! אילו ראה רש"ש את דפוס ונציה, היה מבחין כי המלים 'בההוא גיטא דאשתכח' לא היו כלל לפני רש"ל, וממילא לא יכול היה רש"ל למחקם. יצוין כי מדפיסי הש"ס בפפד"מ (ת"פ) נכשלו באותה טעות. הם הקיפו בסוגרים את המלים (בההוא גיטא דאשתכח) וכתבו בגיליון: 'רש"ל מחק זה'. ואולי טעות מדפיסי הש"ס היא שהכשילה את רש"ש. עד היום מיוחסת לרש"ל הגהה מדומה זו בדפוסים שלנו.

ייחוס הגהות מדומות לרש"ל

מתקלות אצל האחרונים נעבור לתקלות בנות זמננו. בספרי דקדוקי סופרים השלם היוצאים לאור בירושלים התעלמו העורכים מן האמור בהקדמת ח"ש על-אודות טופס רש"ל, וכתוצאה מכך נכשלו באי הבנת הגהות רש"ל לסוגיות רבות. על-ידי פרשנות מוטעת להגהות רש"ל נוצרו בדק"ס השלם הגהות מדומות, שיוחסו לרש"ל בטעות. במסכת כתובות (תשל"ב-תשל"ז) לבדה יוחסו לרש"ל עשרות הגהות מדומות²¹, שאין להן כל שחר. תופעה זו קיימת גם בדק"ס השלם לסוטה (תשל"ז-תשל"ט) ויבמות (תשמ"ג-תשמ"ו). להלן נסתפק בשתי דוגמאות כאלה מכל מסכת, ופתרון הנכון בצידין.

1. כתובות כד ע"ב, דק"ס השלם, ח"א, עמ' קסח שו' 16. רש"ל אינו מגיה את הנוסח: 'אפילו' בכת"י מינכן וארכיט כת"י וטיקן, כפי שנרמז בהערה 15. כוונת רש"ל בהגהתו להוסיף למשפט את המלים 'לא שנא', החסרות בדפוס ונציה.
2. כתובות מד ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' שכד שו' 10. רש"ל אינו מגיה את המלה: 'ודאי' בכתב-יד וטיקן, לניגוד וקטע גניזה, כפי שנאמר שם בהערה 31. כוונת רש"ל בהגהתו להוסיף למשפט את המלה 'אלא', החסרה בדפוס ונציה.
3. יבמות ח ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' סה שו' 17. רש"ל אינו מחליף את המלה 'תניא' במלה 'קתני', כפי שנאמר בהערה 52. הגהת רש"ל מכוונת למשפט השני באותה שורה: 'הא קתני אין לי'. רש"ל מוסיף את וא"ו החיבור למלה 'והא', החסרה בדפוס ונציה. דוגמה זו ממחישה את הזהירות ושיקול הדעת הדרושים לפענוח הגהת רש"ל. מדפיסי הש"ס הבינו כראוי את הגהת רש"ל, ועל-פי תיקנו בדפוסים שלנו.
4. יבמות יד ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' קלז שו' 2. הנוסח 'דרב' בדפוסים שלנו אינו על-פי רש"ל, כפי שנאמר בהערה 6. בח"ש נמצא הנוסח: 'רב' בלי דל"ת. כוונת רש"ל להוסיף את המלים: 'דרב ושמואל' בתחילת המשפט ותו לא.

21 כל ההגהות המיוחסות לרש"ל בדק"ס השלם, שהובאו לעיל בהערות 9, 10, 11, הן מדומות ובלתי-נכונות.

5. סוטה כא ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' ש שו' 36. רש"ל אינו מתקן את הנוסח 'וניפלוג' הנמצא בכת"י וטיקן ובהגדות התלמוד כת"י פארמא, כפי שנאמר בהערה 184. כוונת רש"ל בהגהתו לגרוס: 'תא נערוכ' במקום הנוסח 'ליערוכ', בדפוס ונציה.
 6. סוטה כג ע"ב, דק"ס השלם, ח"ב, עמ' א שו' 2. רש"ל אינו מוסיף למשנה את המלה 'אשה', כפי שנאמר בהערה 7. בהגהה זו מוסיף רש"ל יו"ד לפסוק 'תחת אישה', שנדפס בכתוב חסר בדפוס ונציה.
- תקלות כאלה תימנענה בעתיד אם יוקפד על השוואת הגהות רש"ל עם התלמוד בדפוס ונציה²².

שחזור מהדורת רש"ל מסברה

כאן המקום להעיר כי היו אחרונים ששיחזרו מדעתם את נוסח התלמוד שהגיה רש"ל, למרות שלא ראו בעיניהם את דפוס ונציה. לעיל הזכרנו את בעל פני יהושע, אשר הבין נכונה הגהת רש"ל שטעה בה מהרש"א. כעת נרחיב על כך את הדיבור. בפסחים כג ע"א, נמצאת הסוגיה הבאה:

לימא כתנאי, יעשה לכל מלאכה, מה תלמוד לומר לכל מלאכה, רבי יוסי הגלילי אומר שיכול למלאכת גבוה יהא מותר, למלאכת הדיוט יהא אסור, תלמוד לומר לכל מלאכה [דברי רבי יוסי הגלילי] רבי עקיבא אומר...

רש"ל בהגהתו מוחק את המשפט המודגש, הנמצא בד"ו בתחילת הפיסקה, והוא מוסיף במקומו את המוסגר בסוגריים מרובעים בסוף הפיסקה. זוהי הגהה סגנונית, שנעשתה על-פי 'ספרים אחרים'. כפי שכתבנו לעיל, מהרש"א לא הבין את הגהת רש"ל, מפני שהיה לפניו דפוס מתוקן של התלמוד, ולכן ייחס לרש"ל את הכוונה למחוק את המשפט 'ריה"ג אומר' בסוגיה קודמת, 'תמה על עצמך', הנמצאת באותו עמוד. בעל פני יהושע דוחה את השגת מהרש"א על רש"ל במלים אלה:

וכתב עוד (מהרש"א), דמהרש"ל מחק 'דברי ריה"ג' מבריייתא דבסמוך, והשיג על מהרש"ל בזה. ואחר המחילה מכבוד תורתו דמהרש"א ז"ל, אגב שיטפא כתב כן בכוונת מהרש"ל... אלא מה שמחק מהרש"ל ז"ל 'ר"י הגלילי אומר', נראה דבספרי הקדמונים שלפניו, היה כתוב ברישא דבריייתא 'ר"י הגלילי אומר יעשה לכל מלאכה מה ת"ל', ומחקו מהרש"ל כיון דגרסינן בסיפא דמילתא 'דברי רבי יוסי הגלילי', וזה ברור.

השחזור שמציע בעל פני יהושע לספרים הקדמונים איננו מדויק, אבל קרוב מאוד לדפוס ונציה. המלים 'ריה"ג אומר' אינן נמצאות בד"ו לפני יעשה לכל מלאכה, אלא לפני 'שיכול'. אבל בעיקרה נכונה השערת בעל פני יהושע, מפני שהוא הבין כי בטופס רש"ל היו המלים 'ריה"ג אומר' בתחילת הפיסקה.

את המחצית השנייה של הגהת רש"ל לא ידע בעל פני יהושע, ולא באשמתו. הוא סבר כי הגהת רש"ל נועדה למחוק כפילות מיותרת של אזכור ריה"ג, בתחילת הפיסקה ובסופה. הוא

22 מן הראוי להוסיף כי יש מקומות בדק"ס השלם שבהם נתפרשו הגהות רש"ל נכונה, אלא שההגהות מוסכות על כתיב"ד של התלמוד במקום שיצוינו ליד דפוס ונציה. ראה, למשל: כתובות, ח"א, עמ' פד הערה 6; שם, הערה 12; עמ' רצח הערה 50; עמ' קצו, הערה 77; עמ' שפ הערה 27; ח"ב, עמ' קצט הערה 27; ועוד. כיו"ב דק"ס השלם ליכמות, ח"ב, עמ' תכב הערה 110.

לא ידע כי רש"ל העביר מלים אלה לסוף הפסקה, מכיוון שחלק זה של ההגהה מצוי רק בדפוס ראשון של ח"ש, והוא נשמט בח"ש קצר. מכל מקום, בעל פני יהושע קלע למטרה בהשערות. מפני שירד לסוף דעתו של רש"ל.

כיוצא בו שיחזר בעל ערוך לנו מדעתו את נוסח התלמוד שהגיה רש"ל, למרות שלא ראה את דפוס ונציה. בסוכה לה ע"א נמצא ברש"י, ד"ה 'הרי מסיקה לזו תחת תבשילו', הפירוש הבא, בדפוס ונציה:

כדאמרינן ביבמות, תתן לו ולא לאורו, מכלל דבת אורו הוא.

בהגהת רש"ל ברש"י נאמר:

נ"ב: זה לא היה ולא נברא, אלא במסכת שבת פרק במה מדליקין, חד מאן דאמר יליף התם מלך — שלך תהא להסיקה, וחד יליף מדכתיב גבי תרומה, תתן לו — ולא אורו. פירוש, שאין תורמין מן הטמא על הטהור, שאז לא תתן לכהן שום דבר, אלא לאורו שיכול להסיקה כו'. מכלל דבת אורו הוא, כך פירש רש"י.

מי שמשווה את הגהת רש"ל עם פירוש רש"י בדפוס ונציה מבין כי רש"ל תוקף את המלה 'ביבמות' ברש"י, שהיא מוטעית, כי הסוגיה נמצאת במסכת שבת. ואמנם דפוסי התלמוד תיקנו ברש"י 'בשבת' במקום 'ביבמות', על-פי הגהת רש"ל. לפני בעל ערוך לנו היה דפוס מתוקן של התלמוד, ובו הוחלפה ברש"י המלה 'ביבמות', ולכן התקשה בהבנת רש"ל:

במהרש"ל כתב על זה, לא היה ולא נברא. וזה תמוה, דהא ודאי מזה מוכח, דתרומה טמאה בת שריפה היא, וכמו דסיים הוא בעצמו. ונראה לי, דגרסתו היה כדאמרינן ביבמות, כמו שגרס גם כן ה'כפות תמרים', ועל זה כתב שאינו ביבמות, רק בשבת.

בהיעדר המלה 'ביבמות' ברש"י, קשה להבין על מה אומר רש"ל: 'זה לא היה ולא נברא', אף-על-פי כן שיער בעל ערוך לנו לנכון כי לפני רש"ל היה נוסח רש"י 'ביבמות'. נוסח זה מציא ר"י אטלינגר בספר *כפות תמרים* לר' משה ן' חביב. כך כיוון בעל ערוך לנו לאמת, אף שלא ראה את דפוס ונציה.

יחס הגהות רש"ל לדפוס ונציה השני (רפ"ו-רצ"א)

מחקרנו העלה, כפי שכתבנו בפרק הקודם, כי ברוב המסכתות מגיה רש"ל את דפוס בומברג השני רפ"ו-רצ"א²³. קביעה זו מבוססת על מאות סוגיות שבהן ישנם שינויים בין שתי המהדורות. בסוגיות אלה הולמות הגהות רש"ל אך ורק את דפוס ונציה השני והן חסרות משמעות ביחס לכל מהדורה אחרת של התלמוד.

חוסר מודעות לעובדה זו הכשילה רבים. גם אלה שעמדו על הזיקה שבין הגהות רש"ל

23 בקטלוגים ובספרות הביבליוגרפית רגילים לרשום את שנת רצ"ט כתאריך סיום הדפסת המהדורה השנייה בדפוס בומברג. ראה, למשל, לאחרונה גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 42 מס' 143. רישום זה בטעות יסודי. במאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב (עמ' מד הערה 1), כותב רבינוביץ: 'ונראה שיש לקצוב זמן השלמת התלמוד השני בשנת רצ"א'. בהמשך דבריו מעיר רבינוביץ כי ששת המסכתות שנדפסו אצל בומברג בשנות רצ"ח-רצ"ט נושאות שערות מזויפים, ולמעשה נדפסו לפני-כן, בשנות רפ"ו-רצ"א. על-פי דבריו האריכו הביבליוגרפים את משך הדפסת המהדורה השנייה עד שנת רצ"ט, אף-על-פי שרבינוביץ התכוון להיפוכו של דבר ורצה להקדים את המאוחרים.

לדפוס ונציה לא הבחינו בין המהדורות. כתוצאה מכך יצאה מכללה תחת ידם כפי שנראה בדוגמאות הבאות.

מדפיסי הש"ס

מדפיסי הש"ס, למשל, נהגו להשוות את הגהות רש"ל עם דפוס בומברג הראשון (ר"פ-רפ"ג) ובהתאם לכך תיקנו את נוסח הדפוסים שלנו. מגמתם עלתה בידם כל זמן שהגהות רש"ל נוגעות לנוסח משותף המופיע גם בדפוס ראשון. אבל כאשר נוגעות ההגהות לדפוס שני בלבד טעו המדפיסים בהבנת הגהות רש"ל וכתוצאה מכך שיבשו את נוסח התלמוד בדפוסים שלנו. במסכת מכות ג ע"א נמצא ברש"י ד"ה רב נתן הנוסח הבא, בדפוס ראשון ר"פ:

רב נתן אמר באשה. זכות ספיקה אומדין ואותו לא ישלמו וכל השאר ישלמו. וחומר גדול הוא אצלן.

בהגהת רש"ל ברש"י נאמר: 'ברש"י דיבור המתחיל רב נתן כו' נמחק וכל השאר ישלמו'. על-פי הגהה זו הקיפו מדפיסי הש"ס בסוגריים את המלים (וכל השאר ישלמו) ורשמו בגיליון: 'רש"ל מוחק זה'. צורה זו נשארה בכל הדפוסים עד עצם היום הזה. מחיקת רש"ל תמוהה ביותר מפני שמלים אלה מהוות את תמצית פירוש רש"י לדברי רב נתן ובלעדיתהן העיקר חסר מן הספר. ועיין בהגהות ר' שמחה מדעסויא לש"ס, שדחה את הגהת רש"ל וכתב שאין למחוק ברש"י מלים אלה. ובספר נתן פדיו על מסכת מכות הוסיף, כי מלים אלה מופיעות ברש"י כת"י וגם ברש"י על הרי"ף. הגהת רש"ל שלפנינו נפתרת רק לאור מהדורת בומברג השניה למסכת מכות (ר"צ) שבה נכללו ברש"י המלים 'וכל השאר ישלמו' פעמיים רצופות. רש"ל בהגהתו מוחק את הכפילות המיותרת ומובן כי הגהתו נסבה על השיבוש שנפל במהדורה זו בלבד.

דקדוקי סופרים ודקדוקי סופרים השלם

בדק"ס השלם ליבמות חל שיפור בהבנת הגהות רש"ל לעומת כרכי דק"ס השלם הקודמים, לכתובות וסוטה. בכרך זה ניכרת לראשונה מודעות לטופס רש"ל, אף כי לא לטופס הנכון. באחת ההערות נאמר: 'וידוע דמהרש"ל הגיה את דפוס ונציה²⁴'. העורכים אינם מציינים את מקור הידיעה, והכוונה היא לדפוס ונציה הראשון. הנחה זו משמשת נקודת מוצא בכל המסכת ועל פיה מפרשים את הגהות רש"ל²⁵. שיטה זו יפה כל זמן שנוסח התלמוד זהה בכל המהדורות בדפוס בומברג. בהגיע תור ההגהות הנוגעות לדפוס שני בלבד ישנה התעלמות²⁶ או מבוכה בדק"ס השלם, כפי שנראה בדוגמאות הבאות.

ביבמות ח ע"א נמצא בד"ו הראשון (רפ"ב) הנוסח הבא: 'והא תרי קראי קנסיב לה, מאי לאו וכו'.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'קראי קנסיב לה מאי לאו כו' כצ"ל'.

עינינו הרואות כי נוסח רש"ל זהה לדפוס ראשון, מלה במלה. על כך מעירים בדק"ס השלם:

24 ח"א, עמ' סה הערה 59.

25 מלבד הדוגמאות המובאות להלן נזכר טופס רש"ל בדק"ס השלם ליבמות במקומות הבאים: ח"א, עמ' קלו הערה 6; ח"ב, עמ' שעח הערה 47; ח"ב עמ' שנג הערה 7*.

26 בשני חלקי דק"ס השלם ליבמות, המגיע עד סוף פרק שישי, ישנה התעלמות משלושים ואחת הגהות רש"ל הנוגעות לד"ו השני, ואותן רשמנו בדיון על המסכת שיפורסם במקום אחר.

בדפוסים חדשים: 'ליה', ושמא תיקנו על פי מהרש"ל, שהרי זה לשונו... וזה ממש כמו דפוס ונציה. וידוע דמהרש"ל הגיה את דפוס ונציה. ושיערו שכונתו להגיה, דבמקום: 'לה', צריך להיות: 'לי'. ואמנם לא נראה, דזה נגד כל כתיבי היד ודפוסים ישנים. וצריך עיון בכונת מהרש"ל²⁷.

התלבטות בכונת רש"ל הביאה את עורכי דק"ס השלם להצעת תיקון תמוה בהגהת רש"ל. מלבד היותו מנוגד לכל המקורות, הנוסח 'לי' הוא מוזר ובלתי מתקבל על הדעת. פתרון להגהת רש"ל שלפנינו מצוי בד"ו השני רפ"ח, שם נוסח הסוגיה: 'תרי קראי קנסיב לא. מאי לאו וכו'.

במהדורה זו נפלה טעות במלה: 'לה', והיא נדפסה באל"ף (טעות זו נמצאת גם בכי"מ). מובן כי מגמת רש"ל בהגהתו לתקן שיבוש זה ולהחליפו בה"א. מעתה אין צורך לתקן את הגהת רש"ל כפי שהוצע בדק"ס השלם. כיוצא בזה מתלבטים עורכי דק"ס השלם בפיענוח הגהת רש"ל לרש"י בדף כג ע"ב. בדפוס ראשון רפ"ב נוסח רש"י:

ואינו יודע — משמע השתא אינו יודע, אין ידוע — משמע לא נודע הדבר מעולם. בהגהת רש"ל ברש"י נאמר:

'ואינו יודע צ"ל ואינו יודע, ואח"כ 'אין יודע' — אין ידוע. כצ"ל.

גם כאן אנו רואים כי נוסח רש"ל זהה לדפוס ראשון, מלה במלה. בדק"ס השלם מובעת על כך תמיהה וזה לשונה:

וצריך ברור על כוונתו, שהרי בדפוס ונציה אין שינוי ממה שהגיה²⁸.

פתרון להגהה זו טמון בדפוס ונציה השני, שבו נוסח רש"י:

ואינו יודע — משמע השתא אין ידוע, אין ידוע — משמע לא נודע הדבר לעולם.

במהדורה זו הוחלפו ברש"י הדיבורים המתחילים: 'יודע—יודע', וכעת הגהת רש"ל ברורה ומובנת היטב. מלבד תוכנה, ניכרת התאמת הגהת רש"ל למהדורה השנייה, על-פי ניסוחה. עורכי ח"ש מצטטים את הנוסח הפגום שאותו מחליף רש"ל, וממנו ניכר בעליל דפוס ונציה השני.

יש לציין כי דפוס ונציה השני אינו נכלל במדור שינויי הנוסחאות של דק"ס השלם, וכאן הראינו את חשיבותו הרבה. אין להסתפק בהבאת ד"ו הראשון, כיוון שנוסח התלמוד המשיך להתפתח אחרי כן בכל המהדורות עד לדפוס וילנא שבידינו. רצוי ללכת בעקבות רבינובין שהקפיד להביא בדק"ס את נוסח כל המהדורות בגלל חשיבותן לתולדות השתלשלות הנוסח וגלגוליו בדפוסים:

כי על ידי זה רואים אנו איך נתחלפו הגרסאות ונשתנו הנוסחאות מדפוס לדפוס, ונתרכו הטעויות ונתרכו התיקונים, בדפוסים האחרונים המצויים בידינו²⁹.

27 ח"א, עמ' סה הערה 59.

28 ח"א, עמ' רסז הערה 63.

29 הקדמת דק"ס לברכות, עמ' 41. וראה גם הקדמת דק"ס לבבא בתרא, ד"ה 'והנה'.

רנ"ן רבינוביץ היה היחיד שגילה עירנות למהדורת התלמוד שהגיה רש"ל ואף זיהה אותה נכונה למסכתות אחדות כמו שנפרט להלן בפרק מיוחד. אין צריך לומר כי רבינוביץ הבחין לצורך זה בין מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. אף-על-פי כן נכשל גם הוא בנקודה זו בדק"ס למסכת מכות.

בדף ב ע"ב נמצא בדפוס ראשון (ר"פ) נוסח זה: 'נאמר השתה למטה ונאמר השתה למעלה'.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'נאמר השתה למטה ונאמר השתה למעלה'.
נוסח רש"ל זהה לחלוטין לדפוס ראשון ועל כך מעיר דק"ס:

והנה כן הוא באמת גם בדפוס ונציה שהיה לפני המהרש"ל. ועל כן נראה פשוט שטעות הדפוס הוא (=בח"ש) וצריך להיות: 'נאמר השתה למעלה ונאמר השתה למטה' וכמו שהוא ברש"י ובריטב"א וכן הוא בילקוט³⁰.

רנ"ר סבור כי נפלה טעות בהגהת רש"ל שלפנינו וצריך להפכה על-ידי הקדמת 'למעלה' ברישא והעברת 'למטה' לסיפא, כמו שהוא בראשונים. הצעת התיקון של רבינוביץ נובעת משוויון נוסח בין הגהת רש"ל לדפוס ראשון ר"פ. אבל בדפוס שני ר"צ נמצא בסוגיה נוסח שונה במקצת: 'נאמר השתה למטה ונאמר השתה למעלה'. במהדורה זו נדפסה פעמיים המלה 'השתה' באל"ף, וברור כי מגמת רש"ל להחליפו בה"א. מעתה אין צורך להגיה את הגהת רש"ל כפי ש'נראה פשוט' לדק"ס והיא בעינה עומדת.

מלות קישור בח"ש

ספר חכמת שלמה לא חובר כיצירה ספרותית. רש"ל רשם את הגהותיו על גבי הטופס שלו, ורק אחרי פטירתו הן הועתקו ונערכו לספר. במהלך הכנתן לדפוס הוסיפו העורכים להגהות מלות קישור מן הטקסט התלמודי הסמוך, כדי שיובנו מתוך הקשרן. בהקדמה לדפוס ראשון של ח"ש (קראקא שמ"א) תיאר המגיה ר' שמואל פיהם את שיטת העריכה:

עוד אודיע לך אתה המעיין סדר ההג"ה כדי שלא תטעה. כי תמיד לקחו המגיהים י"ץ תיבה א' או ב' קודם הטעות ותיבה אחת או שתיים לאחריה, ותקנו הטעות ואחר כך כתבו: כצ"ל. ואודיע לך אחת וממנו תוכל לידע האחרים כמו זה. בתחילת מסכת בבא קמא דף ו' עמוד א' תוספות בדיבור המתחיל לאתויי בור כו' נמצא טעות, שכתוב שם כך: 'אע"ג דלא הוי דומיא דדברים דבשלא בכוונה כו'. והנה מלת דדברים הוא טעות המדפיסים הראשונים וצריך להיות כך: 'דאדם' במקום 'דדברים'. והמגיהים אחזו דרך קצרה כדי שלא תרב המשא, ולקחו תיבה אחת או שתיים לפני הטעות ומלת הטעות עצמו בינתים מתוקן, ותיבה א' או ב' לאחר הטעות, וכתבו כאן בזה האופן: 'הוי דומיא דאדם דבשלא כו' כצ"ל'. ומלת כצ"ל אינו טובב אלא על המלות שתפסו המגיהים בו אותו ענין. לא לגרוע התיבות שלפניו או לאחריו אע"פ שנראה כאילו הוא היפך המכוון. וזהו הסדר בכל מקום בגמרא רש"י ותוספות.

במלות הקישור נפלו לעתים טעויות על ידי אשגרות לשון של המעתיקים והמדפיסים, והן מסלפות את הגהות רש"ל. רק בעזרת זיהוי מהדורת רש"ל יכולים אנו לאתר את הקטע המוגה

ולנפות ממנו את מלות הקישור שנספחו אליו בתהליך העריכה. והרי דוגמה אחת: במכות ט ע"ב נוסח דפוס ראשון ר"פ:

אמר אביי בגלעד שכיחי רוצחים דכתיב גלעד קרית פועלי און עקובה מדם. מאי עקובה מדם וכו'.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'בגלעד דשכיחי רוצחים דכתיב כו' כצ"ל'. השוואת הגהת רש"ל עם נוסח הדפוס מלמדת כי רש"ל מוסיף את האות דל"ת בתחילת המלה 'דשכיחי'. לכאורה הולמת הגהתו את דפוס ראשון ר"פ מפני שנמצא בו הנוסח 'שכיחי' בלי דל"ת. ברם הוספה זו מעוררת תמיהה מפני שהיא פוגעת בסגנון והיא בבחינת כל המוסיף גורע. הגהת רש"ל שלפנינו מתבארת רק על-פי דפוס שני ר"צ. במהדורה זו נשמטו המלים 'שכיחי רוצחים' ורש"ל בהגהתו משיבן למקומן. לאור זה מובן כי האות דל"ת אינה מעיקר הגהת רש"ל כפי שנראה בתחילה, אלא נוספה על-ידי המעתיקים אגב ההמשך 'דכתיב'. טעויות מסוג זה גרמו לשיבוש דפוסי התלמוד שלנו. מדפיסי הש"ס סברו שכל הכתוב בז"ש הוא מדברי רש"ל ועל-פי זה 'תיקנו' את נוסח הדפוסים. והרי דוגמה מברכות כט ע"ב. בדפוס ראשון ר"פ נוסח הסוגיה:

מאי קבע? א"ר יעקב בר אידי א"ר אושעיא כל שתפילתו דומה עליו כמשי. ורבנן אמרי: כל שאינו אומרה בלשון תחנונים. רבה ורב יוסף דאמרי תרוויהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים כו' כצ"ל'. במבט ראשון נראה כי רש"ל מוסיף את המלה 'מי' לאותו משפט. כך הבינו את הגהת רש"ל מדפיסי הש"ס ועל פיה הוסיפו למשפט את המלה 'מי' בדפוסים שלנו. במבט שני מתברר, כי הוספת המלה 'מי' מיותרת ואינה במקומה. במשפט זה אין מקום להוספת כינוי סתמי, מפני שהסוגיה עוסקת בתפילה ולא במתפלל. כמרכ"ן לא מובן מדוע רש"ל אינו מוסיף את המלה 'מי' למשפטים הסמוכים הפותחים אף הם בלשון: 'כל ש...'. פתרון להגהת רש"ל מצוי בדפוס שני רפ"ט. במהדורה זו נכפלה בטעות המלה 'בלשון' פעמיים. מסתבר כי רש"ל בהגהתו אינו מוסיף מלה אלא מוחק מלה מיותרת. הנוסח 'מי' אינו מהגהת רש"ל אלא ממלות הקישור שהוסיפו העורכים להגהה.

חוסר מודעות למלות קישור בז"ש הכשיל את מדפיסי הש"ס גם במקומות בהם הגהות רש"ל נוגעות לנוסח משותף המופיע בכל המהדורות בדפוס בומברג. בעירובין פג ע"א נמצא בדפוס ונציה הנוסח 'רבי נתן ורבי דוסא אמרו כביצה שאמרו כמה ובקליפתה'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'אמרו ביצה שאמרו כמה ובקליפתה כו' כצ"ל'. מהשוואת שתי הנוסחאות נראה כי רש"ל מסיר את כ"ף הדמיון מהמלה כביצה לשם שיפור הסגנון וכן הוא בברכות לט ע"א 'זית שאמרו לא קטן ולא גדול'. תיקון זה נעלם מעיני מדפיסי הש"ס שחשבו כי הגהת רש"ל מתמקדת במלה האחרונה ובקליפתה. הם דימו כי רש"ל החליף את האות ביי"ת בכ"ף ועל פי זה תיקנו ובקליפתה בדפוסים שלנו. תיקון זה אינו אלא שיבוש מפני שהנוסח ובקליפתה בביי"ת הוא הנכון לנוכח ההמשך בלא קליפתה וכן הוא ביומא עט ע"ב 'עצם כשעורה בקליפתה או בלא קליפתה'. וכבר תמה על הגהה זו דק"ס בהערה ל:

כמוה וכקליפתה בדפוס ונציה רפ"ח ובקליפתה והגיה המהרש"ל בדפוס ראשון כלפנינו ואינו מן הצורך.

גם רנ"ר שגילה מודעות רבה למהדורת רש"ל לא הבחין כי הנוסח וכקליפתה בח"ש אינו מדברי רש"ל אלא ממלות קישור שהוסיפו העורכים להגהה. במהלך ההעתיקה או הדפסת ח"ש נתחלפו האותיות כ"ף ובי"ת במלה זו וגרמו להטעיית מדפיסי הש"ס שהניחו את העיקר ותפסו את הטפל.

לסיכום: לשם שיחזור הגהת רש"ל המקורית חייבים אנו להשוות את נוסח ח"ש עם מהדורת רש"ל באותה מסכת. רק בדרך זו ניתן להבחין בין המלה המוגהת לבין מלות הקישור שנספחו אליה בתהליך העריכה.

מניעת פרשנות מוטעית וקביעת תדמית נכונה להגהות רש"ל זיהוי מהדורת רש"ל הכרחי לפרשנות נכונה של כל הגהותיו גם במקומות בהם לא נראה קושי מיוחד בהבנתן. בסוגיות רבות ניתן להבין לכאורה את הגהות רש"ל על פי דפוס ונציה הראשון. ברם העיון בדפוס שני מגלה כי כוונת רש"ל שונה לחלוטין מזו הנראית בתחילה. להלן דוגמאות אחדות ממסכת עירובין.

בדף ג ע"א נוסח דפוס ראשון רפ"ב: 'רב אדא בר מתנה מתני איפכא'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'להא שמעתא דרבה איפכא כו'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוסיף לסוגיה את המלים 'להא שמעתא דרבה' החסרות בדפוס ראשון. אבל בדפוס שני רפ"ח מופיע בסוגיה הנוסח 'רב אדא בר מתנה מתני להא שמעתא דרב איפכא'. לאור זאת מובן כי רש"ל אינו מוסיף לסוגיה שלוש מלים אלא אחת בלבד ומגמתו לגרוס רבה במקום רב.

בדף ז ע"א נוסח דפוס ראשון: 'ואמר שמואל וכן לענין טריפה'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'ואמר רב יהודה אמר שמואל כו' כן צריך להיות'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוסיף לסוגיה את המלים 'ואמר רב יהודה' החסרות בדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח מופיע הנוסח 'ואמר רב יהודה אמר שמואל'. לאור זאת מובן כי רש"ל אינו מוסיף למשפט שלוש מלים אלא וא"ו החיבור למלה 'ואמר'.

בדף יט ע"א נוסח דפוס ראשון: 'מהו דתימא קשורות כעין קשורות קא משמע לן'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'אבל לא ממש קא משמע לן'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוסיף לסוגיה את המלים 'אבל לא ממש' החסרות בדפוס ראשון. אבל בדפוס שני רפ"ח מופיע הנוסח 'מהו דתימא קשורות כעין קשורות אבל ממש קמ"ל'. לאור זאת מובן כי רש"ל לא הוסיף קטע שלם לסוגיה אלא את המלה 'לא' שנשמטה במהדורת רפ"ח.

ולא הוספת מלים בלבד. לפעמים ניתן ליחס בטעות לרש"ל השמטת מלים מן הסוגיה, כמו בדוגמה הבאה:

בדף ה ע"א נוסח דפוס ראשון: 'דכו"ע קסברי מותר להשתמש תחת הקורה ובהא קא מיפלגי'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'מותר ובהא קא מיפלגי כו'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוחק מן הסוגיה את המלים 'להשתמש תחת הקורה'. אבל בדפוס שני רפ"ח מופיע הנוסח 'דכו"ע מותר בהא קא מיפלגי'. לאור זאת מובן כי רש"ל אינו מוחק שלוש מלים מהסוגיה כפי שנראה בתחילה מפני שהן חסרות במהדורתו, אלא מוסיף וא"ו החיבור למלה ובהא.

לעתים נראה כאילו נועדו הגהות רש"ל לשיפור הסגנון בזמן שהן מתקנות טעויות ושיבושים בולטים.

בדף פח ע"א נוסח דפוס ראשון: 'אלמא לא קניא הכי קאמר'. בהגהת רש"ל נאמר: 'אלמא לא קני הכי קאמר'. לכאורה נראה כאילו גורס רש"ל 'קני' במקום 'קניא' שבדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח: 'אלמא קני הכי קאמר'. לאור זאת מובן כי מגמת רש"ל להוסיף את המלה 'לא', שנשמטה במהדורת רפ"ח.

בדף נב ע"א, נוסח המשנה בדפוס ראשון: 'בעיר שמערבין בה'. בהגהת רש"ל נאמר: 'בעיר שמערבין לה'. לכאורה נראה כאילו גורס רש"ל 'לה' במקום 'בה' שבדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח נוסח המשנה: 'בעיר שמערבין לא'. לאור זאת מובן כי מגמת רש"ל היא החלפת האלף בה"א.

בדף כט ע"ב נוסח דפוס ראשון 'מערב בו ופוסל את המקוה'. בהגהת רש"ל נאמר 'מערבין בו ופוסל את המקוה'. לכאורה נראה כי גורס רש"ל 'מערבין' במקום 'מערב' שבדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח 'מערבין בו ואינו פוסל את המקוה'. לאור זאת מובן כי רש"ל מוחק את השיבוש 'ואינו' שבמהדורת רפ"ח.

בדף מה ע"ב נוסח דפוס ראשון: 'בעי רבא מאי טעמא דר' יוחנן'. בהגהת רש"ל נאמר: 'בעי רבא מאי קסבר'. לכאורה נראה כאילו מחליף רש"ל את המלים 'טעמא דר' יוחנן' במלה 'קסבר'. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח 'בעי רבא מא קסבר'. לאור זאת מובן כי מגמת רש"ל היא הוספת הי"ד שנשמטה במהדורת רפ"ח.

השוואת הגהות רש"ל עם דפוס ראשון עלולה לייחס להן מגמה של השלמת קיצורים, בזמן שהן נעשו מסיבות אחרות.

בדף ח ע"ב נוסח דפוס ראשון: 'ולרב' דאמר זה כנגד זה'. בהגהת רש"ל נאמר 'ולרבה דאמר זה כנגד זה'. לכאורה נראה כאילו משלים רש"ל את הקיצור 'רב' לשם רבה. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח: 'ולרבן דאמר זה כנגד זה'.

בדף ח ע"ב נוסח דפוס ראשון: '...ורשב"ל אמ' אסור'. בהגהת רש"ל נאמר: 'ורשב"ל אמרו אסור'. לכאורה נראה כאילו משלים רש"ל את הקיצור 'אמ' למלה 'אמרו'. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח: 'ורשב"ל אמר אסור'.

בדף לט ע"א נוסח דפוס ראשון: 'דיקא נמי מתנית' דקתני'. בהגהת רש"ל נאמר: 'דיקא נמי מתניתין דקתני'. לכאורה נראה כאילו משלים רש"ל את הקיצור 'מתנית' למלה 'מתניתין'. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח 'דיקא נמי מתניתא כדקתני'.

דוגמאות אלה לא ללמד על עצמן יצאו אלא על הכלל כולו. נודעת להן חשיבות רבה להערכה נכונה של הגהות רש"ל ולמניעת תדמית מוטעית העלולה להצטייר להן על-ידי התרשמות אקראית. במאמרו 'משהו לתולדות מהרש"ל'³¹ איפיון הר"ש אסף את הגהות רש"ל בתיאור זה:

הגהותיו של מהרש"ל הן ברובן הגדול למדניות, נוגעות להבנת גופו של התלמוד ומפרשיו... מהרש"ל שם לכו להגיה בעיקר כל מקום שהנוסחא המשובשת יכולה להטות את הלומד מן הדרך הישרה ולהטעותו, ולא חש ביותר לתקוני לשון וסגנון גרידא. ואילו הב"ח שם לב גם לכל פגימה קלה שבקלות.

קרוב למאה הגהות רש"ל המובאות במאמר זה מראות כי חלק ניכר מהגהות רש"ל נועדו לתיקוני טעויות ושיבושי דפוס פשוטים שנפלו במהדורת התלמוד שהיתה לפניו. ייתכן כי

31 ספר היובל ללוי גינצבורג, ניריורק תש"ו, עמ' נח.

דברי הר"ש אסף נכתבו על סמך המהדורה הנפוצה של ח"ש ממנה נשמטו רוב הגהות רש"ל 'הקלות' המופיעות בדפוס ראשון בלבד (קראקא שמ"א). הקיצורים בח"ש נעשו לאחר שרוב ההגהות ממין זה תוקנו בגוף דפוס התלמוד.

יחס הגהות רש"ל לדפוס ונציה השלישי (רצ"ח-רצ"ט)

במאמר על הדפסת התלמוד (עמ' מד) כתב רבינוביץ כי שש המסכתות שנדפסו אצל בומברג בשנות רצ"ח-רצ"ט נושאות שערות מזויפים, ולמעשה נדפסו קודם-לכן, בשנות רפ"ו-רצ"א, במסגרת מהדורת בומברג השנייה. זיוף השערות נעשה לדבריו מטעמים מסחריים, כדי להפגין פעילות בדפוס בומברג שהיה ב'שנות רזון'³² באותה תקופה. לאחרונה הוים מ' שמלצר³³ את חשדו של רבינוביץ, בהביאו ראיה חותכת כי שש המסכתות הנ"ל ועוד אחרות אכן נדפסו מחדש בדפוס בומברג בשנות רצ"ח-רצ"ט.³⁴

שמלצר פירסם לראשונה קולופון של פירוש רש"י לתורה שנדפס אצל בומברג בשנת רצ"ט. הקולופון נכתב על-ידי המגיה יהודה קולפא מפרנקפורט ובו הוא מעיד על מסכתות שהדפיס באותה תקופה:

...ובכן אודה לאל אשר עד הנה הגיעני והחייני וקיימני... כן יהיה עוד בעזרי להגיה בתלמוד כאשר החילותי, ועד הנה נדפסו מסכתות ששה היינו: בבא קמא, בבא בתרא, שבועות, חגיגה, תענית, מגילה, ואגיע בע"ה להגיה עד תשעה ויהיו נקיות מכל טעות ורשעה...

ארבע מן המסכתות הנזכרות: בבא קמא, חגיגה, תענית ומגילה, הגיעו אלינו עם תאריכי שנת רצ"ח בשער או בקולופון. אבל בשתי האחרות, בבא בתרא ושבועות, לא מצאנו עותקים מתוארכים מתקופה זו. לפיכך הציע שמלצר לכלול במסגרת מהדורה זו את שני העותקים הבלתי-מתוארכים של מסכת בבא בתרא ושבועות, שעל שעריהן נאמר 'נדפס שנית'. חיזוק להשערתו ניתן למצוא באותיות העבות והכהות המצויות במסכתות אלה, האופייניות למסכתות מתקופה זו בלבד. נוסף לאלה נדפסו שתי מסכתות נוספות (אבות ומו"ק) בשנת רצ"ט.³⁵ מעתה ברור כי הדפסה זו מהווה מהדורה שלישית של התלמוד בדפוס בומברג. מחקרנו העלה כי רש"ל הגיה שתי מסכתות ממהדורה זו: בבא קמא³⁶ ושבועות. להלן דוגמאות לשיבושים בדפוס התלמוד שלנו, שנוצרו עקב חוסר מודעות למהדורת רש"ל במסכת בבא קמא.

- 32 ראה א"מ הברמן, *המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו*, צפת חשל"ח, עמ' 21.
- 33 M. Schmelzer, 'Rashi's Commentary on the Pentateuch and on the Five Scrolls, Venice, Bomberg 1538', in: Ch. Berlin (ed.), *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*, New York 1971, pp. 429-430.
- 34 על מסכתות אלה נדון בפרוטרוט בחיבור שנקדש למהדורת התלמוד בדפוס בומברג.
- 35 בספרות הביבליוגרפית נרשמה גם מסכת מכות בשנת רצ"ט. ראה לאחרונה רוזנטל (להלן, הערה 59). ברם, מהדורה זו איננה קיימת, לא היתה ולא נבראה.
- 36 בספרו הנ"ל של הברמן [לעיל, הערה 32] רשומה מסכת בבא קמא משנת רצ"א (עמ' 65, מס' 143). ברם, מהדורה זו איננה קיימת. בכלל אין לסמוך על ספר זה בנוגע למהדורות התלמוד, מפני שהוא מטעה. ראה, למשל: עמ' 35, מס' 47; עמ' 35, מס' 49; עמ' 61, מס' 104; עמ' 64, מס' 129; שם מס' 135; שם מס' 144; עמ' 92, מס' 212. בכולם נרשמו מהדורות שאינן קיימות.

בדף צה ע"א מוקף ברש"י ד"ה 'ונפקא מינה' המשפט (היכא דליכא קנסא הכי נמי איכא שינוי ומשלם כמעיקרא) ונכתב בגיליון: 'רש"ל מוחק זה'. ברם, רובו של הקטע המוסגר חסר במהדורת רצ"ח שהיתה לפני רש"ל, ורש"ל לא מחקו. כוונת רש"ל בהגהה זו למחוק אות אחת בלבד, וא"ו החיבור מן המלה 'ומשלם', והוא גורס ברש"י 'משלם'.

דף קה ע"א, רש"י ד"ה 'דקאי באגם'. בדפוסים שלנו מוקפת בסוגרים המלה (תדע) ונכתב בגיליון: 'רש"ל מוחק זה'. ברם, המלה 'תדע' חסרה כבר במהדורת רצ"ח, ורש"ל לא מחקה. כוונת רש"ל בהגהה זו לחבר שני דיבורים ברש"י שנחלקו במהדורת רצ"ח, אחרי המלים 'נקיט ליה'. וכבר העיר שם דק"ס באות ז': 'ואם היה "תדע" לפני רש"ל, לא היה מוחקו'.

ולא מחיקת מלים בלבד. לפעמים מייחסים המדפיסים לרש"ל הוספת מלים, כמו בדוגמה הבאה:

דף קו ע"ב, רש"י ד"ה 'גנב הגנב'. בדפוסים שלנו מוקפות בסוגריים מרובעים המלים: 'לפינן לה כל דיני גניבה לרבות' ונכתב בגיליון כי נוספו על-פי רש"ל. ברם, כל המשפט נמצא כבר במהדורת רצ"ח ולא נוסף על-ידי רש"ל. כוונת רש"ל בהגהה זו לתקן מלה אחרת ברש"י, 'דאיתרבאי'. במהדורת רצ"ח נפלה טעות דפוס במלה זו, והיא נדפסה בעי"ן, 'דאיתרבאי', ורש"ל מחליפה באל"ף בהגהתו. יש לציין כי גם דק"ס (אות ג') טעה בכוונת רש"ל בהגהה זו, מפני שלא היתה לפניו מהדורת רצ"ח למסכת בבא קמא. לדבריו התכוון רש"ל להוסיף דל"ת למלה 'איתרבאי', הוספה שהיא מיותרת לחלוטין.³⁷

כל התקלות שהדגמנו יימנעו בעתיד, אם ישכילו הלומדים והמעיינים להשוות את הגהות רש"ל עם מהדורות התלמוד שהיו לפניו.

ניסיונות קודמים לזיהוי מהדורת רש"ל

הראשון שייחס חשיבות מרובה למהדורת התלמוד שהגיה רש"ל הוא רבי רפאל נתן רבינוביץ. בספרי דק"ס פזורות קרוב למאה הערות שבהן דן רנ"ר בזיהוי מהדורת רש"ל. במסכת עירובין לבדה מעיר רנ"ר לא פחות משמונה-עשרה פעם³⁸ כי במסכת זו הגיה רש"ל את דפוס ונציה השני רפ"ח.

כל ההערות הללו נבדקו בעיון ושאבנו מהן תועלת רבה. עם זאת, לא יכולנו להסתפק בקביעות רנ"ר, מפני שמצאנו בהן כמה חסרונות:

1. רבינוביץ לא זיהה את מהדורת רש"ל לכל המסכתות. לסדר נשים לא הופיע דק"ס, ואילו במסכת ברכות לא מזכיר דק"ס את מהדורת רש"ל. חסר לנו, איפוא, זיהוי לשבע מתוך תשע-עשרה מסכתות שהגיה רש"ל: ברכות, יבמות, כתובות, סוטה, גטין, קדושין, נדה.
2. בכמה מסכתות חסרו לרבינוביץ מהדורות ראשונות של התלמוד, ובהיעדרן הגיע למסקנות מוטעות ביחס למהדורת רש"ל. במסכת ביצה, למשל, חשב בעל דק"ס כי רש"ל מגיה את דפוס בומברג הראשון; ואילו במסכת בבא קמא, קבע דק"ס כי רש"ל מגיה את דפוס בומברג ש"ח. קביעות אלה אינן נכונות. בשתי המסכתות מצאנו כי רש"ל מגיה מהדורות של דפוס בומברג שלא היו לפני בעל דק"ס כפי שביררנו במקום אחר.

37 *בח"ש השלם* אמנם נדפס 'דאיתרבאי' בדל"ת, אבל מן הסתם זו טעות מעתיקים.

38 דף ב ע"א, אות ו; ד ע"א, אות ג; יג ע"ב, אות ש; יד ע"ב, אות ג; טז ע"ב, אות ע; יט ע"ב, אות א; כ ע"ב, אות ז; לח ע"ב, אות ת; נג ע"ב, אות כ; נט ע"ב, אות נ; עד ע"ב, אות כ; עה ע"א, אות ח; פ ע"א, אות ד; צב ע"ב, אות פ; צג ע"א, אות ז; צד ע"א, אות ו; צו ע"א, אות ת; קד ע"ב, אות ב.

3. לעתים מתגלות סתירות בהערות דק"ס ביחס למהדורת רש"ל, באותה מסכת עצמה. כך, למשל, במסכת בבא קמא, קובע דק"ס מספר פעמים³⁹ כי רש"ל הגיה במסכת זו את דפוס ונציה ש"ח. אבל במקום אחר באותה מסכת⁴⁰ הוא כותב כי לפני רש"ל במסכת זו היה דפוס ונציה הראשון! ואילו במקום אחר במסכת זו⁴¹ הוא כותב כי הגהת רש"ל מתייחסת לדפוס פיזור!

כיוצא בזו מסכת עירובין, שבה כותב דק"ס עשרים פעם בקירוב כי במסכת זו הגיה רש"ל את דפוס ונציה השני רפ"ח. אבל במקום אחר באותה מסכת⁴² הוא קובע כי הגהת רש"ל מתייחסת לדפוס שונצינו.

4. יש מסכתות שבהן מודיע דק"ס במפורש כי לדעתו הגיה רש"ל באותן מסכתות שתי מהדורות של התלמוד! כך הוא במסכת סוכה, שבה כותב דק"ס את ההערה הבאה:

וכן הוא בדפוס ונציה רפ"א... והגיהו מהרש"ל... ואף על פי שנתברר לי מהרבה הגהות מהרש"ל, שהיה לפניו במסכת זו דפוס ונציה רפ"ו, כאן העמיד דבריו על טופס אחר⁴³!

ובמקום אחר במסכת סוכה כותב דק"ס:

ובדפוס פיזור... ושבוש הוא, ואולי היה לפני המהרש"ל גמרא זו והגיהה⁴⁴.

כלומר, לדעת דק"ס הגיה רש"ל במסכת סוכה לא פחות משלוש מהדורות: דפוס פיזור, דפוס ונציה הראשון רפ"א ודפוס ונציה השני רפ"ו. מובן כי השערות אלה אינן מתקבלות על הדעת. 5. ראיות דק"ס לזיהוי מהדורת רש"ל הן לעתים קלושות ובלתי-משכנעות. דק"ס מחליט כי רש"ל הגיה את דפוס בומברג השני גם במקומות שבהם נפל שיבוש בדפוס בומברג הראשון, והוא טעון תיקון מסיבה זו או אחרת.

בעירובין פא ע"ב מגיה רש"ל במשנה: 'שאין מערבין לאדם אלא מדעתו'. על כך מעיר דק"ס באות פ:

ובדפוס ונציה רפ"ח: לאדם שלא מדעתו... והמהרש"ל בדפוס ראשון הגיה כלפינו.

ברם, גם בדפוס ונציה הראשון נדפס במשנה 'שלא', ובחינם ציין דק"ס לדפוס ונציה השני. כיוצא בזה עירובין עד ע"ב, שם כותב דק"ס בהערה זו את הדברים הבאים:

רש"י ד"ה אין מערבין ביתו של (ישראל) זה ליתא בכ"י ובדפוס שלוניקי ופיזור, וכן ליתא בדפוס ונציה רפ"ח, והמהרש"ל שהיה לפניו דפוס זה הוסיפו בדפוס ראשון.

ברם, המלה 'ישראל' חסרה ברש"י גם בדפוס ונציה הראשון, ומכאן אין ראייה למהדורת רש"ל. במסכת סוכה לד ע"א נוסח דפוס ונציה הראשון: 'אביי אמר אף אנו נאמר... אמר רבא בר יוסף אף אנו נאמר'. רש"ל בהגהתו מחליף לשון רבים ללשון יחיד, והוא גורס בדברי שני

39 דף יח ע"ב, אות כ; כה ע"ב, אות ר; צה ע"א, אות מ; צה ע"ב, אות ד; קה ע"ב, אות צ; קה ע"ב, אות ז; קו ע"ב, אות ג; ועוד.

40 דק"ס לב"ק עד ע"ב, אות צ.

41 דק"ס לב"ק ה ע"ב, אות ט.

42 דק"ס לעירובין נה ע"א, אות ש.

43 דק"ס לסוכה מג ע"ב, אות ה.

44 דק"ס לסוכה לא ע"ב, אות מ.

החכמים: 'אף אני אומר'. על כך מעיר דק"ס: 'ובדפוס ונציה רפ"ו "אנן נאמר" והגיהו המהרש"ל⁴⁵. בדיקתנו העלתה כי במסכת סוכה אמנם השתמש רש"ל בדפוס ונציה השני רפ"ו; אלא שמכאן אין לכך ראיה, מפני שהגהת רש"ל נוגעת גם לדפוס ונציה הראשון, המנוסח אף הוא בלשון רבים.

כיוצא בזה מסכת שבת מו ע"א, שבה נוסח דפוס ונציה הראשון: 'אלא אמר רבי אבא בשל חוליות'. רש"ל בהגהתו גורס 'אביי' במקום 'רבי אבא'. על כך מעיר דק"ס: 'ובדפוס ונציה ר"צ, שהיתה לפני המהרש"ל, נשתבש ר' אבל, והגיה המהרש"ל בד"ר כלפינו⁴⁶'. גם במסכת שבת מצאנו כי רש"ל אכן הגיה את דפוס ונציה השני ר"צ. אבל מפה אין לכך ראיה, מפני שהגהת רש"ל נוגעת גם לדפוס ראשון.

כיוצא באלו ראיות אחרות של דק"ס לזיהוי מהדורת רש"ל. לעומתן כל הראיות שלנו בנידון הן מוצקות וחד-משמיות.

6. בדרך כלל מזהה דק"ס את מהדורת רש"ל על-פי הגהותיו לרש"י. עיקר ראיותינו תבואנה מהגהות רש"ל לתלמוד.

7. מרבית העותקים שהיו לפני רבינוביץ בדפוס ונציה השני (רפ"ו-רצ"א) נשאו שערס מזויפים, ולמעשה נדפסו במהדורה מאוחרת יותר (ש"ג-ש"ט). לפיכך, גם כאשר זיהה נכונה את מהדורת רש"ל לא הכיר רבינוביץ את העותק האותנטי של המהדורה ולכן טעה בהבנת הגהות רש"ל כמו שנדגים להלן, בפרק שנייחד לשערס מזויפים בדפוס בומברג.

מובן שאין מקום לטענות כלפי בעל דק"ס. כבודו הגדול והנערץ במקומו מונח. רבינוביץ לא עסק בחקר רש"ל ולא התכוון לזהות את מהדורת רש"ל. כל הערותיו בנידון נאמרו דרך אגב בלבד. לפיכך אי-אפשר ללמוד מהן הלכה למעשה.

שיטות חדשות לזיהוי מהדורת רש"ל

לאור כל האמור, מצאנו לנכון לבדוק מחדש את הנושא בצורה יסודית ומקפת. את קביעתנו לזיהוי מהדורת רש"ל אנו מבססים על כמה סימנים מובהקים, כדלקמן.

נוסח פגום מפורש בח"ש

בדרך כלל מובא בח"ש נוסח חדש מתוקן כפי שהגיה רש"ל. ברם, לפעמים מצטטים עורכי ח"ש את הנוסח הישן והפגום, שאותו תיקן או מחק רש"ל. בחלק ממקומות אלה מצאנו כי השיבוש המתואר בח"ש אינו בדפוס בומברג הראשון אלא במהדורות הבאות. להלן שתי דוגמאות.

בסוכה טו ע"א מובאת בח"ש הגהת רש"ל הבאה:

לימא תיהוי תיובתא דרב הונא בריה דרב יהושע דאיתמר, ונמחק אמר.

בדפוס ונציה הראשון זהה נוסח הסוגיה להגהת רש"ל מלה במלה, ולא מובן איזו תיבת 'אמר' מוחק רש"ל. אבל בדפוס שני רפ"ו הנוסח: '...דרב הונא בריה דרב יהושע אמר דאיתמר כו'. במהדורה זו נדפס בטעות הנוסח 'אמר דאיתמר', ורש"ל מוחק תיבת 'אמר'. מכאן ברור כי רש"ל מגיה בסוגיה זו את דפוס ונציה השני. כיוצא בו מובאת בח"ש לגטין ל ע"א, הגהת

45 דק"ס לסוכה לד ע"א, אות ה.

46 דק"ס לשבת מו ע"א, אות ה.

רש"ל הבאה: 'תקרבא צריך להיות תרקבא'. והנה בדפוס ונציה הראשון רפ"א נדפס פעמיים בסוגיה הנוסח 'תקרבא דינרי', כפי שמגיה רש"ל. אבל בדפוס שני רפ"ו נפל פעמיים השיבוש 'תקרבא', ומכאן שהגהת רש"ל מתייחסת למהדורה זו.

חילופי נוסח בין מהדורות התלמוד כידוע, ישנם חילופי נוסח בין מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. לדעת רבינוביץ נעשו שינויים אלה על-פי כתבי-יד של התלמוד ומפרשיו (את דבריו בנושא זה נביא בהמשך, בפרק 'הפניות וציונים'). כתוצאה מכך, ישנן הגהות רש"ל המתייחסות לטקסטים שאינם מופיעים כלל בדפוס ונציה הראשון. והרי שתי דוגמאות.

בח"ש לבבא קמא סג ע"א נאמר בהגהת רש"ל: 'כלל ופרט למה לי למהדר כו' כצ"ל'. משפט זה אינו מופיע כלל בדפוס ראשון רפ"א והגהת רש"ל סתומה ובלתי-מובנת. הצירוף 'כלל ופרט' חוזר מספר פעמים בעמוד במהדורה זו, אבל המלים: 'למה לי למהדר' חסרות מן הספר. והנה במהדורת רצ"ח נמצא באותו עמוד הקטע הבא:

נכתוב רחמנא להני פרטי גבי האיך כלל ופרט
דלמה לי למהדר למכתב כללא אחרינא
על כל דבר פשע למה לי, שמע מינה וכו'.

המשפט שבשורה השנייה חסר בדפוס ונציה הראשון, ועליו נסבה הגהת רש"ל. רש"ל מוחק דל"ת מתחילת המלה 'דלמה' ועל כרחך נעשתה הגהתו במהדורה זו. כיוצא בזה הגהת רש"ל בהמשך המסכת. בדף קה ע"ב נאמר בהגהת רש"ל ברש"י:

מן ד"ה מלווה על פה, עד ד"ה רב הונא — נמחק. ונ"ב: זהו לפי גרסת הספרים, ולפי הנראה שאינו מפרוש רש"י אלא הוגה בפנים מן הגליונות, והוא מפרוש אחרים, וכן פרשו תוספות.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א אין ברש"י דיבור המתחיל 'מלווה על פה' ולא ברור מה מוחק רש"ל בהגהתו הביקורתית, שעוד נדון בה אי"ה במקום אחר. אבל במהדורת רצ"ח נמצאים בראש העמוד שני דיבורים ברש"י. וזה לשונם:

מלווה על פה אינה גובה. ואע"ג דפסקי' הלכה פרק גט פשוט, דגובה מן היורשים, דוקא במלווה עסקינן, וטעמא כדי שלא תנעול דלת בפני לויין. אבל בשאר חוב דלא מלווה לא. כשעמד בדין. אחר שכפר ונשבע העמידוהו בדין, ובאו עדים שגזל וחייבו ב"ד לקרן, והוי ליה כמלווה בשטר. ומיהו חומש לא מחייב אשבועתיה, שהרי לא הודה אפילו כשבאו עדים.

לדעת רש"ל, פיסקה זו היא הוספה מאוחרת שחדרה לתוך פירוש רש"י, ולכן הוא מוחקה. מובן שהגהת רש"ל נעשתה במהדורה זו, שבה נמצאים שני הדיבורים ברש"י, ולא בדפוס ראשון, שם אינם.

הגהות זהות לנוסח הדפוסים פעמים רבות אתה מוצא שהגהת רש"ל זהה לנוסח דפוס ונציה הראשון. עיון במהדורות הבאות מראה כי באותו מקום נפל שיבוש שאותו מתקן רש"ל בהגהתו. גם כאן נסתפק בדוגמאות אחדות.

במסכת שבת ג ע"א, נאמר בהגהת רש"ל: 'בבא דרישא פטור ומותר לא קתני'.
דפוס ונציה הראשון ר"פ זהה להגהת רש"ל מלה במלה. אבל בדפוס ונציה השני ר"צ נמצא
בסוגיה הנוסח: 'בבא דסיפא פטור ומותר כו', ועליו נסבה הגהת רש"ל.
בנדה ח ע"ב מגיה רש"ל: 'ת"ר נישאת וראתה דם'. נוסח זה נמצא בד"ו הראשון ר"פ. אבל
בד"ו השני ר"צ הנוסח: 'נישאל וראתה דם', ומובן כי אותו תיקן רש"ל בהגהתו.
בשבועות ו ע"ב מגיה רש"ל: 'ודין הוא הואיל'. נוסח זה נמצא בדפוס ראשון רפ"א. אבל
במהדורת רצ"ח נשמטה המלה 'הוא', ורש"ל מחזירה למקומה.
בחולין ז ע"ב גורס רש"ל: 'אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כו'.
נוסח זה נמצא גם בדפוס ראשון רפ"א. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ו נפלה טעות במלה
'מלמטה', והיא נדפסה בשיבוש: 'מלמטה'. ברור כי בהגהת זו התכוון רש"ל למחוק למ"ד
יתירה שנוספה במהדורה השנייה.
ולא שיבושי מלים בלבד. לעתים מוסיף רש"ל בגמרא קטע שלם שכבר נמצא לפנינו בדפוס
ונציה הראשון. בעירובין צא ע"א נאמר בהגהת רש"ל:

ולא גזרו דילמא אתי לאפוקי מאני דהא חצר להא חצר, הכי נמי לא גזרו דילמא
אתי לאפוקי מאני דבתים.

בדפוס ונציה הראשון רפ"ב נמצא בסוגיה נוסח זהה להגהת רש"ל, מלה במלה. אבל בדפוס
ונציה השני רפ"ח דילגו על כל הקטע המודגש, על-ידי המלים הדומות 'אתי לאפוקי מאני'.
רש"ל בהגהתו מתקן השמטה זו. כיוצא בו בהגהת רש"ל לברכות מד ע"ב, שבה נאמר:

מאי תקנתיה נלעסיה ונשדיה. כרישין קשין לשינים ויפין לבני מעים. מאי
תקנתיה נשלקינהו ונבלעינהו.

בדפוס ונציה הראשון ר"פ נוסח הסוגיה זהה להגהת רש"ל. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ט
דילגו על כל הקטע המודגש, על-ידי המלים הדומות 'מאי תקנתיה'. רש"ל בהגהתו מחזיר
שורה זו למקומה. המסקנות שנביא להלן לקביעת מהדורת רש"ל מבוססות בעיקר על ראיות
ממין זה, שמצאנו במאות סוגיות.

קיימת גם תופעה הפוכה. ישנן הגהות רש"ל שנוסחן זהה לדפוסים בומברג המאוחרים, והן
מתייחסות דווקא לדפוס בומברג הראשון ולא למהדורה אחרת.

במסכת בבא בתרא נח ע"א, נאמר בהגהת רש"ל: 'ומפקין מיניה ממונא בדין — נמחק'.
רש"ל מוחק משפט זה כאן מפני שמקומו במסקנת הסוגיה, בעמוד ב. בעמוד א מופיע
המשפט בדפוס ראשון בלבד, אבל הוא חסר במהדורת רצ"ח.
כיוצא בזה הגהת רש"ל לבבא בתרא קל ע"א:

לענין מהדר קא אמרינן כו' עד מתניתין — כל זה נמחק, ונ"ב: כל זה אינו מלשון
הגמרא, אלא לשון המפרשים הוא, וק"ל.

הגהת רש"ל נוגעת לדפוס ונציה הראשון רפ"א שם נמצא הקטע הבא:

לענין מהדר קא אמרינן, דאיבעי למהדר הדר, לבר מקדושין, דאי בעי למהדר בתר
דקדיש או היא או הוא לא יכלין, ואף על פי שעוסקין באותו ענין, אף על גב דקימין
עידיה. ותקורבת עבודה זרה נמי, כיון דאיתפיס דבר עבודה זרה לאלתר דאי יהיב ליה
אסור בהנאה.

קטע זה נמצא ככתבו וכלשונו באוצר הגאונים למסכת נדרים, עמ' 63, סי' קנז, בשם רב נטרונאי גאון. מקורו בשו"ת הגאונים שערי צדק, מהדורת סלניקי, סי' מז. הקטע מובא גם בערוך ערך 'תך', תחת הכותרת: 'פרוש' (ערוך השלם, ח, עמ' רכג). רש"ל מרבה להשתמש בערוך, ומסתמא עליו מבוססת הערתו. תוכן הקטע נמצא בראשונים לבבא בתרא בפירוש רשב"ם ובמיוחס לרבנו גרשם בסוגיה. תוספות בד"ה 'חוץ' חולקים על פירוש זה, ומכאן שאינו מגוף התלמוד. מכל מקום במהדורת רצ"ח חסר כל הקטע, כפי שמגיה רש"ל. מסימנים אלה אתה למד כי במסכת זו לא הגיה רש"ל את מהדורת רצ"ח, אלא את דפוס ונציה הראשון.

ביקורת רש"ל על דפוס לובלין
במקום אחר עסקנו בביקורת רש"ל על התלמוד בדפוס לובלין. גם מהשגות רש"ל על דפוס לובלין ניתן ללמוד על המהדורה שהיתה לפניו. בשתי סוגיות שבהן תוקף רש"ל בחריפות יתירה את נוסח דפוס לובלין התברר לנו כי רש"ל לא ראה את נוסח דפוס ונציה הראשון באותן מסכתות, ולכן ייחס בטעות את הנוסח המותקף למדפיסי לובלין.
בסנהדרין ס ע"ב, מצויה הגהת רש"ל ברש"י ד"ה 'אבל המגפף', וזה לשונה:

עובר בלא תעשה, דלא תעבדם יתירה כתיב, חד בדברות ראשונות ואחרונות כו' כצ"ל.
ונו"ב, כאשר הגהתי כן הוא עיקר, ואל תשגיח בהמדפיס המשובש בלובלין שכתב 'תרי תעבדם יתירא כתיבי'. ועיין לקמן בדף ס"ג בפרוש רש"י.

רש"ל מגיה ברש"י 'דלא' תעבדם יתירא, במקום 'תרי' תעבדם יתירא, מפני שלדעתו יש רק פסוק 'לא תעבדם' מיותר אחד, ולא שני פסוקים, כפי שמשמע מן הנוסח 'תרי' ברש"י, שאותו הוא דוחה. הוא מביא ראיה לדבריו מרש"י לקמן סג ע"א, ד"ה 'שלש השתחוואות', ממנו משמע לכאורה כדבריו. (אבל עיין במהרש"א ומהר"ם לובלין, שחולקים על רש"ל וסוברים כי לדעת רש"י אכן ישנם שני פסוקי 'לא תעבדם' מיותרים.)
מכל מקום, הנוסח 'תרי' ברש"י, שאותו מגנה רש"ל, נמצא גם בדפוס ונציה הראשון ר"פ באותו לשון:

תרי תעבדם יתירא כתיבי וכו'.

נמצאנו למדים כי רש"ל טעה בייחוס נוסח זה למדפיסי לובלין, שלא חידשו דבר במהדורתם אלא הדפיסו על-פי דפוס ונציה הראשון. מכאן יוצא כי רש"ל לא ראה את דפוס ונציה הראשון למסכת סנהדרין; אחרת לא היה מייחס נוסח זה למדפיס המשובש בלובלין.
יש לציין כי כבר מהרש"א עמד על כך שהנוסח המיוחס על-ידי רש"ל לדפוס לובלין נמצא קודם-לכן בדפוסים ישנים, וזה לשונו:

כן הוא (תרי) בכל פרושים של פרוש רש"י הישנים, ומהרש"ל כתב כי טעות הוא זה, ותלה את הטעות בדפוס לובלין.

כיוצא בזה תוספות לעירובין מו ע"א, ד"ה 'לסמוך עליו בשעת הדחק'. להלן דברי תוספות במלואם, בדפוסים שלנו:

פירוש הקונטרס, בשנת בצורת הוה, ואיכא הפסד טהרות. ואי אפשר לומר כן, דבדחק כהאי גוונא, אפילו רבנן מודים. כדאמר בפ"ק דנדה (ט ע"ב). אין שעת הדחק ראיא.

ומפרש התם, מאי שעת הדחק, שנת בצורת הוה. ואיכא דאמרי, דטהרות אפיש ועבוד, וחשו רבנן להפסד טהרות.

בסוגיה זו מסופר, כי רבי פסק הלכה כרבי אלעזר, בנוגע לצעירה שלא ראתה שלוש עונות. לאחר שנזכר כי חכמים חולקים על ר"א, אמר רבי: 'כדאי הוא ר"א לסמוך עליו בשעת הדחק'. רש"י לפנינו מפרש 'שעת הדחק' — שנת בצורת. התוספות חולקים עליו, כי במסכת נדה ט ע"ב משמע שגם חכמים מקילים בשנת בצורת, ולפיכך יש לפרש באופן אחר את הביטוי 'שעת הדחק', בסוגיה שלנו. על רקע זה נבין את הגהת רש"ל, שזה לשונה:

פירוש, אם כן שעת הדחק של רבי היה בענין אחר, שלא היה בה חשש הפסד טהרות, אלא דחק אחר, איזה שהיה, ודוק. ובפרק קמא דנדה, פרשו התוספות שעת הדחק בענין אחר, עיין שם. שוב ראיתי בספרים שנדפסו מקרוב, שהוגה במקום 'איכא דאמרי' — 'ויש לומר' כו', ולפי חסרון שכלו הגיה כן, גם לא ראה הסוגיא דלשם כל עיקר.

ביקורת רש"ל על המגיה בדפוס לובלין היא נוקבת וצודקת. הנוסח 'ויש לומר' בתוספות הוא משובש, וצריך להיות 'איכא דאמרי', מפני שהכל המשך של ציטוט הסוגיה בנדה ט ע"ב, שזה לשונה:

מאי שעת הדחק? איכא דאמרי שני בצורת הוו, איכא דאמרי טהרות אפיש לעבידא, וחשו רבנן להפסד טהרות.

כפי שכותב רש"ל, ניכר שהגורס בתוספות 'ויש לומר' הוא בור ועם הארץ, שלא הכיר את הסוגיה בנדה ולא ידע שהכל ציטוט אחד. אבל אחרי בדיקת מהדורות התלמוד מתברר כי הנוסח הפגום 'ויש לומר' בתוספות נמצא כבר בדפוס ראשון (רפ"ב)! ובחינם יצא קצפו של רש"ל על מדפיסי לובלין, שלא חידשו דבר במהדורתם אלא הדפיסו על-פי ד"ו הראשון. מכאן יוצא שרש"ל לא ראה את דפוס ונציה הראשון למסכת עירובין. מאידך גיסא, הנוסח שהיה לפני רש"ל בתוספות — 'איכא דאמרי' — נמצא בתוספות בדפוס ונציה השני רפ"ח, ומכאן שרש"ל הגיה מהדורה זו. יש להוסיף כי מהרש"א בחידושי נמשך אחרי רש"ל, וגם הוא מייחס למדפיסי לובלין את השיבוש בתוספות:

ובספרים חדשים הגיהו 'ויש לומר' בטהרות כו', וטעות הוא למעיין שם, וכמו שכתב המהרש"ל וק"ל.

מכאן משמע, שגם מהרש"א לא ראה את דפוס ונציה הראשון למסכת עירובין.

ביקורת רש"ל על מהדורות אחרות רש"ל אינו משיג רק על דפוס לובלין. בהגהותיו הוא מותח ביקורת גם על מהדורות אחרות של דפוס התלמוד, כפי שביררנו במקום אחר. הדוגמאות שהבאנו לעיל מדפוס לובלין לזיהוי מהדורת רש"ל היו במידה מסוימת על דרך השלילה, בחינת לאו בפירוש איתמר אלא מכללא איתמר. בדוגמה הבאה מודיע רש"ל בפירוש איזה נוסח נמצא בטופס שלפניו.

בגטין לד ע"א נמצא בתוספות ד"ה 'התם' הנוסח הבא, בדפוס ונציה הראשון רפ"א:

...ויש לומר, דרב נחמן דאמר הלכה כרבי בשתיהן, הוא דמפליג בין איסורא לממונא,
אע"ג דרב נחמן גופיה לא מפליג בין איסורא לממונא היכא דטעו...

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר:

בד"ה התם כו'. אע"ג דרבי גופיה לא מפליג כו'. נ"ב: הכי פרושו, אע"ג דלא מצינו
כשום דוכתא שרבי מחלק בין ממון לאיסור, לענין מה כח בית דין יפה ואם כן נימא...
ויש שרוצים להגיה במקום 'רבי' — 'רב נחמן', והכי קאמר: אע"פ דרב נחמן גופיה לא
מפליג בין איסורא לממונא ופירוש... ולא נהירא כלל, חדא, דאם כן... ועוד, מנ"ל דרב
נחמן לא מפליג בין איסורא לממונא, שמא אף הוא מפליג וסבירא ליה... ולפי מה
שפרשתי הכל מתישב שפיר, גם ריהטא דלישנא למעיין בו, לא יתחוויר אלא לפי מה
שפרשתי.

בהגהה זו מגן רש"ל בלהט על נוסח התוספות שלפניו, והוא דוחה בתוקף את 'יש שרוצים
להגיה' בנוסח התוספות. מדברי רש"ל ברור כי בטופס שלו היתה בתוספות הגירסה: 'דרכי
גופיה לא מפליג'. רש"ל מפרש ומסביר נוסח זה ותוקף באריכות את הרוצים להגיה בתוספות:
'דרכי נחמן גופיה לא מפליג', במקום 'דרכי'. כפי שאנו רואים, הנוסח 'דרכי נחמן גופיה' שאותו
תוקף רש"ל נמצא לפנינו בדפוס ונציה הראשון רפ"א. מאידך גיסא הנוסח 'דרכי גופיה', שהיה
לפני רש"ל בתוספות, נמצא בדפוס ונציה השני רפ"ו וכן הוא בדפוסים שלנו. לפנינו, איפוא,
עדות ישירה מדברי רש"ל עצמו על מהדורת התלמוד שהיתה לפניו⁴⁷.

פרשנות רש"ל לתלמוד

ספר חכמת שלמה מכיל כידוע הערות פרשניות של רש"ל לתלמוד, בנוסף על הגהותיו לתיקון
הנוסח. הערות אלה כוללות פירושים מקוריים של רש"ל, שבהם טמונים לעתים חידושים
מתודולוגיים חשובים. לאלה נקדיש דיון מיוחד במקום אחר. גם מפירושי רש"ל ניתן ללמוד
על מהדורת התלמוד שהיתה לפניו. לפנינו דוגמה מאלפת לכך. בכתובות כב ע"ב — כג ע"א
נמצאת הסוגיה הבאה:

א"ר יוחנן: שנים אומרים מת ושנים אומרים לא מת, הרי זו לא תנשא, ואם נשאת לא
תצא. שנים אומרים נתגרשה ושנים אומרים לא נתגרשה, הרי זו לא תנשא, ואם נשאת
תצא. מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא? אמר אביי תרגמה בעד אחד... רבא אמר: לעולם
תרי ותרי נינהו וראה רבי יוחנן... רב אסי אמר: כגון דאמרי עדים: 'עכשיו מת', 'עכשיו
נתגרשה', מיתה ליכא לברורה, גירושין איכא לברורה... תנו רבנן: שנים אומרים
נתקדשה ושנים אומרים לא נתקדשה, הרי זו לא תנשא ואם נשאת לא תצא. שנים
אומרים נתגרשה ושנים אומרים לא נתגרשה, הרי זו לא תנשא ואם נשאת תצא. מאי
שנא רישא ומאי שנא סיפא? אמר אביי תרגמה בעד אחד... רב אשי אמר: לעולם תרי

47 למעשה יש לנו בהגהה זו עדות כפולה על מהדורת רש"ל. הראשונה מתיאור עורכי ח"ש, המצטטים את
התוספות בנוסח 'דרכי גופיה', ללא מינוח של הגהה, כגון 'כצ"ל'; והשנייה מדברי רש"ל עצמו, המוכבים
תחת הכותרת 'ונ"ב'.

ותרי, ואיפוך: שנים אומרים ראינוה שנתקדשה ושנים אומרים לא ראינוה שנתקדשה, הרי זו לא תנשא, ואם נשאת תצא...

נוסח זה נמצא בדפוס ונציה הראשון רפ"א והוא מופיע גם בדפוסים שלנו, פרט לשם: 'רבה', שנדפס לפנינו בה"א, שלא על-פי מהרש"ל.

בהגהת רש"ל שלפנינו אין תיקון נוסח אלא הערה פרשנית לסוגיה, וזה לשונה:

רב אשי אמר לעולם תרי ותרי כו'. נ"ב: פירוש, אף רב אשי ידע שיכול לתרץ הברייתא כמו שתירץ לעיל דברי ר' יוחנן דאיירי 'האי שעתה קדשה והאי שעתה גרשה', אלא שקבלה היתה בידו שברייתא הפוכה נשנית, ומשום הכי מגיה נמי הברייתא דאיירי באמרי: 'ראינו'. נראה לי.

רש"ל מקשה, מדוע מתרץ רב אשי את ההבדל בין ההלכות בסיפא באופן שונה מתירוצו לאותה בעיה ברישא. הסברו של רש"ל טומן בחובו חידוש מתודולוגי חשוב: לדבריו, יכול אמורא להפוך ולהגיה ברייתא גם ללא סיבה עניינית, בזמן שיש קבלה בידו שהברייתא הפוכה. פרשנות זו של רש"ל מבוססת על כפילות הנוסח: רב אשי ברישא ובסיפא. ברם, בדפוס ונציה הראשון נוסח הרישא: רב אשי בסמ"ך, ובסיפא: רב אשי בשי"ן, וכן נוסח הדפוסים שלנו. לפי זה אין מקום להערת רש"ל, כיוון שמדובר בשני חכמים שונים. וכבר עמד על כך מהרש"א, וזה לשונו:

כתב מהרש"ל: אף רב אשי ידע לתרץ כדלעיל בדברי ר' יוחנן, דאיירי ההיא שעתה קדשה כו'. אלא שקבלה היתה בידו כו', עכ"ל. ולפי נוסחת גמרות שלנו, דגרסינן לעיל: רב אשי בסמ"ך, לא קשה מידי!

מפירוש רש"ל ברור שבטופס שלו היה הנוסח 'רב אשי', בשי"ן, גם ברישא. ואמנם בדפוס ונציה השני רפ"ז נמצא הנוסח רב אשי בשי"ן גם ברישא⁴⁸. מכאן שרש"ל פירש מהדורה זו במסכת כתובות. לעומת זאת היה לפני מהרש"א דפוס ונציה הראשון במסכת זו, כפי שעולה מדבריו.

הפניות וצינונים

בחיבור מיוחד שיוקדש לדפוס התלמוד של בומברג עמדנו על שינויי העימוד כסימן אבחנה חדש בין המהדורות. מלבד התועלת הביבליוגרפית לאיבחון המהדורות, יש לשינויי העימוד ערך רב לזיהוי טופסי חכמים. כידוע, ישנם שינויי נוסח מרובים בין שתי מהדורות התלמוד של בומברג, כמו שכתב רבינוביץ:

ובמסכתות אחדות, גרעו והוסיפו ושינו המהדירים הרבה, בגמרא רש"י ותוספות, מנוסח ר"פ, על פי כתבי יד. כגון מסכת ערובין שהיא משונה מאד בהרבה מקומות מנוסח הרפ"א... וכן במסכת פסחים יש שינויים גדולים מדפוס ר"פ... ובמסכת שקלים וסוכה

48 נוסח 'רב אשי' ברישא נמצא בכ"מ, בארבעת כתי וטיקן ובדפוס שונצינו. אין להניח כי רש"ל הגיה את דפוס שונצינו, מפני סימנים מובהקים הקושרים אותו לד"ו השני רפ"ז כמו שנתבאר בדיון על מס' כתובות שיפורסם בנפרד. תירוצו אחר לקושת רש"ל כתב מהר"ם שיף בחידושו למסכת.

איני צריך להביא ראיה לדבר, כי שונות הן מדפוס ר"פ כמעט בכל שורה... ובמסכת שבועות נדפסה בשנת רפ"ו... ויש שם שינויים גדולים מדפוס רפ"א⁴⁹.

בדורות האחרונים אתה מוצא פוסקים ופרשני תלמוד המצטטים את התלמוד בנוסח שונה מן הדפוסים שלנו. ולא עוד אלא שהנוסח שלהם שונה גם מדפוס ונציה הראשון, והמבוכה רבה. ואל יעלה על דעתך שהיו לפנייהם כתבי־יד של התלמוד, שהרי הם מצינים לדפי ועמודי הדפוס. כאשר בודקים באופן שיטתי את כל הפניותיהם מתברר, לאחר ניפוי טעויות הדפוס, כי ציוני הדפים של אותם חכמים אינם תואמים תמיד לדפוסים שלנו, המסודרים בדרך כלל על־פי העימוד של דפוס ונציה הראשון. מכאן אתה למד שלפני אותם חכמים היתה מהדורה אחרת של התלמוד. כדי לזהותה צריכים אנו למצוא מהדורה המתאימה בדיוק לכל ההפניות. בדרך זו זיהינו את מהדורת רש"ל. בדקנו באופן שיטתי ויסודי את מאות הציונים של רש"ל בח"ש⁵⁰, ומצאנו הפניות המתאימות אך ורק לדפוס בומברג השני, כמו שנראה בדוגמאות הבאות. מסכת ברכות היא היחידה שיש בה הפרש במספר דפים בין דפוס בומברג הראשון (ר"פ) לדפוס שני (רפ"ט). דפוס ראשון מכיל שני דפים יותר מהשני, והוא מסתיים בדף סו ע"א. דפוס שני מסתיים בדף סד ע"א, כמו שהוא בדפוסים שלנו. כל הפניות רש"ל למסכת ברכות מתאימות לעימוד של דפוס שני, אבל אינן מתאימות לדפוס ראשון בגלל העימוד השונה שלו. בהגהת רש"ל לברכות לח א, תוספות ד"ה 'לחם', נאמר: 'נ"ב: עיין לקמן בתוספות דף מב, בד"ה לחמניות'.

בדפוס ונציה השני נמצא תוספות ד"ה 'לחמניות' בדף מב ע"א, כפי שציין רש"ל. אבל בד"ו הראשון נמצא אותו דיבור בדף מג ע"ב, בהתאם לעימוד של מהדורה זו. יתירה מזו, בדף מב ע"א חוזר רש"ל על הפניותיו ומציין לתוספות הקודם. בהגהתו לתוספות ד"ה 'לחמניות' נאמר: 'נ"ב: העיקר לעיל בדף לח, בד"ה לחם'. תוספות ד"ה 'לחם העשוי לכותח' מתחיל בד"ו השני בדף לו ע"ב וממשיך בדף לח ע"א, ושם נמצא החלק הנידון בהגהת רש"ל, העוסק בסעודת פורים שנקבעה על מיני עוגות. בד"ו הראשון מתחיל דיבור זה בדף לט ע"א והחלק הדין בפורים נמצא בדף לט ע"ב. לפיכך, ציוני רש"ל אינם מתאימים למהדורה זו. כיוצא באלה הגהת רש"ל לברכות מב ע"א, על רש"י ד"ה 'מעשה קדרה'. בה נאמר: 'נ"ב: לעיל דף לו, עיין בפרוש רש"י'. רש"י מפרש כאן את הביטוי 'מעשה קדרה' במשנה במלים: 'חילקא, טרגיס, וטיסני'. מינים אלה נזכרים בברייתא לעיל: 'והתניא אלו הן מעשה קדרה: חילקא, טרגיס, וכו'. רש"י מפרש שם את טיבם של דגנים אלו, ואליו מכוונת הפניית רש"ל. בד"ו השני נמצאים הברייתא ופירושו רש"י שעליה בדף לו ע"א, כפי הפניית רש"ל. אבל בד"ו הראשון נמצאים הברייתא ופירושו רש"י בדף לח ע"ב, שלא בהתאם לציון רש"ל. בהגהת רש"ל לברכות כט ע"א נאמר 'מי לא תנן כו' נ"ב לקמן דף ל"ג'. רש"ל בהגהתו מראה מקום למשנה הנידונה בסוגיה: 'מי לא תנן ר"ע אומר אומרה בברכה רביעית' וכו'. בדפוס ראשון נמצאת המשנה בדף לד ע"ב ואינה מתאימה לציון רש"ל. אבל בדפוס שני היא בדף לג ע"ב, ואליו מכוון ציון רש"ל.

49 מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' מה–מו והערה 3 שם.

50 מובן שמדובר בהפניות רש"ל עצמו ולא בהוספות עורכים. רש"ל בהגהותיו מפנה גם לדפוסים של ספרי הראשונים בציוני דפים. מהפניות אלה ניתן ללמוד על מהדורותיו בספרות הראשונים. על כך נדון במקום אחר.

בדף מה ע"א נאמר בתוספות ד"ה 'דחנקתיה' 'כדאמרינן לעיל ואע"ג דלרפואה בעי ברוכי'. בהגהת רש"ל לתוספות נאמר: 'כדאמרינן לעיל — נ"ב דף לו'. רש"ל מראה מקום לסוגיה הנידונה בתוספות: 'כיון דאית ליה הנאה מיניה בעי ברוכי'. בדפוס ראשון נמצאת סוגיה זו בדף לו ע"ב ואינה מתאימה לציון רש"ל. אבל בדפוס שני היא בדף לו ע"א, ועליו נסב ציון רש"ל. לפי דרכנו למדנו שהגהות רש"ל כוללות בין היתר ציונים ומראי מקומות לגפ"ת, מלבד תיקוני הנוסח וטעויות הדפוס.

יש לציין כי העימוד של מסכת ברכות בדפוס שני רפ"ט הועתק בדפוס יוסטיניאן ש"ו ובדפוס בומברג ש"ח. לכן אין בראיות האחרונות הוכחה מכרעת לזיהוי מהדורת רש"ל, פרט להוצאת דפוס ראשון מכלל חשבון. לפיכך נביא כאן דוגמה נוספת מסוג זה, ממסכת אחרת. במסכת ביצה לח ע"ב מפרש רש"י את הביטוי 'משה שפיר קאמרת' במלים אלה: 'ביקרא דמשה קא משתבע'. על כך מעיר רש"ל בהגהתו:

אבל בפרק לולב הגזול דף ל"ח, פירש רש"י משה — גדול הדור, וכן בחולין פרק גיד הנשה פירש: משה — תלמיד חכם.

רש"ל מעיר על פירושים שונים ברש"י לביטוי 'משה שפיר קאמרת', השגור בפי רב ספרא. בסוגיה זו במסכת ביצה מפרש רש"י את הביטוי במוכן שבועה, בעוד שבמסכת סוכה וחולין הוא מפרש את הביטוי כלשון הערצה. בדפוס ונציה הראשון רפ"א ובדפוסים שלנו המעומדים כמותו, נמצא פירוש רש"י שאליו מפנה רש"ל במסכת סוכה דף לט ע"א. שם תאמר שנפלה טעות בהעתקה או בהדפסה וצריך להיות בח"ש דף לט במקום לח? לא כי, מפני שגם במקום אחר מפנה רש"ל לאותו פירוש רש"י בסוכה, ובציון זהה. בהגהתו לחולין צג ע"א כותב רש"ל:

כי האי גוונא בגמרא בסוף ביצה, אמר רב ספרא משה, ולשם פירש רש"י, ביקרא דמשה קא משתבע. אבל בפרק לולב הגזול, פירש רש"י דף לח משה — גדול הדור, והיינו כפירושא דהכא.

במסכת חולין חזר רש"ל על הערתו, וגם כאן הוא מפנה לרש"י בסוכה דף לח, במקום שהוא דף לט בדפוס ראשון ובדפוסים שלנו. אבל אם נעיין בדפוס ונציה השני לסוכה רפ"ו, נמצא כי במקום זה ישנו שינוי בעימוד בין שתי מהדורות התלמוד של בומברג. כל הסוגיה נמצאת בדפוס ונציה השני בדף לח ע"ב, וגם פירוש רש"י למלים 'משה שפיר קאמרת' נמצא באותו עמוד. מעתה ברור כי רש"ל הגיה במסכת סוכה את דפוס ונציה השני רפ"ו. הנה כי כן, לפנינו עדות ישירה של רש"ל על מהדורת התלמוד שהיתה לפניו.

יש להוסיף כי בהגהתו למסכת סוכה חזר רש"ל בשלישית על הערתו ומציין לפירוש שונה ברש"י במסכת ביצה. הגהה זו, וכן שאר הגהות רש"ל לאותה סוגיה במסכת סוכה, מסודרות בח"ש על דף לח ע"ב! עובדה זו מלמדת כי העורכים סידרו את הגהות רש"ל בח"ש בהתאם למהדורת התלמוד שלו שהיתה מונחת לפנייהם. נרחיב על כך את הדיבור להלן, בפרק 'סימני עריכה'.

שינויים טכניים

מלבד הפניות וציוני דפים שרשם רש"ל בהגהותיו, ישנן דרכים נוספות לזיהוי מהדורת רש"ל על יסוד שינויי העימוד בין המהדורות בדפוס בומברג. חלק מהגהות רש"ל אינן עוסקות

בתיקוני נוסח, אלא בשינויים טכניים במבנה דף התלמוד. כאשר בודקים הגהות אלה מתברר כי לעתים הן מתאימות למהדורה אחת בלבד. להלן מבחר דוגמאות ממין זה.

כותרות 'מתניתין' ו'גמרא'

כמה מהגהות רש"ל עוסקות בכותרות 'מתניתין' ו'גמרא' ושיבוץ במקומן הראוי בגמרא ורש"י. עורכי ח"ש רגילים לתאר פעולה זו במונחים: 'נרשם מתניתין', 'נרשם גמרא'. ראה, למשל, הגהות רש"ל לברכות י ע"א, ברש"י ד"ה 'ורגליהם'; שם מד ע"א, ברש"י ד"ה 'אפילו אכל'; עירובין קא ע"א, ברש"י ד"ה 'מחצלת'; סוטה יח ע"ב, ברש"י ד"ה 'ולא אחר'; קדושין נג ע"ב, בגמרא; מכות יב ע"ב, בגמרא; יבמות כד ע"א, בגמרא; ועוד. לעתים מתברר כי שינויים אלה מתאימים למהדורה אחת בלבד, כמו שנראה בדוגמאות הבאות.

בגטין סה ע"ב מוסיף רש"ל את הכותרת 'גמרא' לאחר המשנה 'האומר כתבו גט ותנו לאשתי'. בדפוס ראשון (רפ"א) ישנה כותרת 'גמרא' לאחר סיום המשנה, 'ולא אמר כלום'. אבל בדפוס שני (רפ"ו) חסרה כותרת זו בסוף המשנה, ועליו נסבה הגהת רש"ל. בהגהת רש"ל לכתובות קי ע"ב נאמר:

נשא אשה בארץ ישראל כו', נרשם: 'מתניתין' עד 'הא גופא קשיא', ושם נרשם: 'גמרא'.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א נמצאת בעמוד זה המשנה האחרונה של מסכת כתובות (יג:יא) בשלמותה, מן 'הכל מעלין' עד 'נשא אשה בקפוטקיא, נותן לה ממצות קפוטקיא'. אחרי המשנה באה הסוגיה: 'הכל מעלין לאתויי מאי וכו'. אחריה באה פיסקה בת שתי מלים: 'נשא אשה', כפי שהוא בדפוסים שלנו. אחר כך מתחילה סוגיה חדשה: 'הא גופא קשיא וכו'. כאשר משווים את הגהת רש"ל הנ"ל עם דפוס ונציה הראשון (והדפוסים שלנו, המעומדים כמותו), קשה להבין את כוונתו. בפשטות נראה כאילו מוסיף רש"ל את הכותרות 'משנה' ו'גמרא' סביב הפיסקה, וזה תמוה מאד. צורה זו של כותרות 'משנה' ו'גמרא' לפני פסקאות ואחריהן שכיחה בכתבי-יד של התלמוד. לדעת רי"ן אפשטיין, זוהי 'הצורה הקדומה של המשנה שבבבלי' — פיסקה קטנה עם ציון 'מתניתין'⁵¹. צורה זו התאימה לכתבי-יד, שבהם נמצאה (או נוספה) המשנה בתחילת כל פרק. לאחר חלוקת המשניות בתוך הפרקים בדפוס התלמוד אין מקום לכותרות אלה סביב הפסקאות. שריד לצורה הישנה נשמר במסכת יבמות דפוס פיזור. בשמונת הפרקים הראשונים של מסכת זו צוינו הפסקאות בכותרות 'מתניתין' ו'גמרא' סביבן⁵². בדפוס ונציה תיקנו כפילות זו והסירו את הכותרות מן הפסקאות. בדרך הילוכם הסירו המדפיסים כותרות גם ממשניות, כמו בדף כד ע"א: 'מצוה בגדול ליבם, ואם קדם הקטן וכו'. מדפיסי ונציה חשבוה לפיסקה, מפני שהיא קצרה ומכילה משפט אחד בלבד. רש"ל בהגהתו לסוגיה החזיר למשנה את כותרותיה, שהוסרו בטעות. כיוצא בה המשנה בדף כה ע"ב: 'החכם שאסר את האשה וכו'. וגם לה השיב רש"ל את כותרותיה⁵³. לפי זה, קשה להעלות על הדעת שרש"ל יחזיר שבשאת ליושנה ויוסיף כותרות 'משנה'

51 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 921 ואילך.

52 שם, עמ' 923. מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' כא.

53 לחילופים אלה אין זכר בשינויי הנוסחאות של דק"ס השלם ליבמות, והוא הדין בהגהות רש"ל, שאינן נזכרות כלל.

ו'גמרא' לפיסקה שלפנינו. יתר על-כן, בהגהות רש"ל מצינו מגמה הפוכה: רש"ל מוחק כותרות כאלו שנדפסו סביב הפיסקאות. ביבמות כח ע"ב מוחק רש"ל את הכותרת 'גמרא' שנדפסה אחרי הפיסקה: 'היתה אחת מהן' בדפוס ונציה. בקדושין נג ע"ב, מוחק רש"ל כותרות 'משנה' ו'גמרא', שנדפסו בדפוס ונציה סביב הפיסקה הבאה:

ובהקדש — במזיד קידש, בשוגג לא קידש. דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: בשוגג לא קידש.

פיסקה זו היא סיפא של משנה ח, שנדפסה לעיל בדף נב ע"ב, ושם נדפסה המשנה במלואה עם כותרות לפניה ואחריה. לאור כל האמור, לא ייתכן שרש"ל יוסיף אצלו כותרות 'מתניתין' ו'גמרא' לפיסקה בת שתי מלים.

פתרון לתעלומה זו מצוי בדפוס ונציה השני למסכת כתובות (רפ"ז). במהדורה זו חולקה המשנה האחרונה של המסכת לשני חלקים: בראש העמוד נדפסה הרישא של המשנה: 'הכל מעלין' וכו' עד 'אחד האנשים ואחד הנשים', וחו לא. באמצע העמוד, במקום שבו ישנה פיסקה בד"ו הראשון, נדפסה הסיפא של המשנה בשלמותה, מן: 'נשא אשה בארץ ישראל' וכו' ועד סוף הפרק. אלא שכאן חסרות הכותרות 'משנה' ו'גמרא' סביב המשנה, ורש"ל מוסיף לפניה ואחריה. הגהת רש"ל מתאימה, איפוא, למהדורה זו בלבד.

מחיקת משנה כפולה

בדפוס ונציה קיימת תופעה של הדפסת משנה אחת פעמיים, בדפים סמוכים. רש"ל בהגהותיו מתקן כפילות זו ומוחק משנה אחת מיותרת. והרי מספר דוגמאות לכך.

בהגהתו לברכות מ ע"ב מוחק רש"ל את המשנה: 'ברך על היין' וכו', שנדפסה שם בדפוס ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף מב ע"א.

בהגהתו לשבת קכה ע"א מוחק רש"ל את המשנה: 'כל כסויי כלים' וכו', שנדפסה שם בדפוס ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף קכו ע"ב.

בהגהתו לב"ק נא ע"א מוחק רש"ל את המשנה: 'כסהו הראשון' וכו', שנדפסה שם בדפוס ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף נב ע"א.

בהגהתו לסנהדרין מט ע"ב מוחק רש"ל את המשנה: 'מצות הנשרפין' וכו', שנדפסה שם בדפוס ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף נב ע"א.

והנה לעתים מתברר כי המשנה שמוחק רש"ל נכפלה במהדורה אחת בלבד, כמו במקרה דלהלן. בהגהת רש"ל לחולין קמא ע"א נאמר:

הנוטל האם על הבנים כו', נמחק הכל עד סוף המשנה. ואחר-כך בפסקה נרשם: 'מתניתין'.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א נדפסו בעמוד זה שתי משניות. בראש העמוד נמצאת הסיפא של משנה ג: 'שלחה וחזרה' כו' עד 'פטור מלשלח'. בתחתית העמוד נמצאת משנה ד: 'הנוטל אם על הבנים' כו' עד 'אין לוקין עליה'. לפי עימוד זה, אין הגהת רש"ל מובנת כלל:

א. מדוע מוחק רש"ל משנה שלמה בתחתית העמוד?

ב. רש"ל בהגהותיו אינו מוסיף כותרות 'משנה' לפיסקאות אלא להיפך — הוא מסירן, כמו שראינו לעיל. ובכלל לא ברור באיזו פיסקה מדובר, שהרי באותו עמוד אין פיסקאות כלל בדפוס ונציה הראשון.

כל התמיהות מסתלקות לאחר עיון בדפוס ונציה השני רפ"ו. במהדורה זו נכפלה משנה ד פעמיים באותו עמוד. תחילה נדפסה כהמשך למשנה הראשונה בראש העמוד, ושוב נדפסה שנית בתחתית העמוד, כמו בד"ו הראשון. אלא שכאן חסרה לפניה הכותרת 'מתניתין'. לאור זאת מובנת היטב הגהת רש"ל: רש"ל מוחק את משנה ד מראש העמוד, ומוסיף ל'פסקה' בתחתית העמוד את הכותרת 'מתניתין'. נמצאנו למדים כי הגהה זו הולמת את דפוס ונציה השני בלבד.

חיבור דיבורים ברש"י ותוספות והפרדתם בהגהותיו לרש"י ותוספות נוהג רש"ל לעתים להפריד דיבור אחד לכמה דיבורים. עורכי ח"ש רגילים להשתמש במונח 'הוא סוף דבור' לתיאור חלוקה זו. לפעמים מגיה רש"ל בצורה הפוכה והוא מחבר שני דיבורים או יותר לדיבור אחד. אזי משתמשים העורכים במונח 'הכל דבור אחד'. גם שינויים אלה מלמדים על מהדורת רש"ל מפני שלעתים הם מתאימים למהדורה אחת בלבד, כפי שנראה בשתי הדוגמאות הבאות. בהגהת רש"ל לרש"י בכתובות יז ע"א נאמר:

בד"ה טורמיסין — 'לא איתפרש', והוא סוף דבור. והדבור שאחריו המתחיל 'טורמיסין' עד 'ריקנין', נכתב בצדו 'הגה"ה'.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א יש כאן שני דיבורים רצופים ברש"י, המתחילים במלה 'טורמיסין'. ביניהם נדפסו נקודתיים ואין צורך להפרידם. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ז אין הפרדה ביניהם ושניהם מחוברים בדיבור אחד. צורה זו בלתי-אפשרית, כיוון שיש בתוכה סתירה פנימית. ברישא אומר רש"י שאינו יודע לפרש את המונח: 'טורמיסין'. ואילו בסיפא מפרש רש"י מונח זה עצמו. לפיכך מתבקש הצורך בחלוקת הדיבור לשנים, כפי שמגיה רש"ל. רש"ל מוסיף ומעיר כי לדעתו הפירוש השני אינו מדברי רש"י, אלא הוספה מאוחרת, בחינת 'הגהה'.

בהגהת רש"ל לרש"י בשבת יד ע"ב נאמר:

ד"ה לשריפה — 'עליהן' הוא סוף דבור, ואחר כך צ"ל הדבור: 'שלמה גזר'.

בד"ו הראשון ר"פ נדפסו נקודתיים אחרי המלה 'עליהן', והדיבור הבא ברש"י מתחיל במלים 'שלמה גזר', בדיוק כפי שמגיה רש"ל. אבל בד"ו השני ר"צ נדפס רש"י בנוסח זה: 'לשריפה — שהיו שורפין תרומה עליהן שלמה גזר כו'.

במהדורה זו אין הפרדה בין שני הדיבורים והם מחוברים יחד בשי"ן הסיבה, המקשרת בין חלקי המשפט. רש"ל בהגהתו מוחק את שי"ן הסיבה מן המלה 'שלמה', ומחלק את פירוש רש"י לשני דיבורים. מובן שהגהתו מתאימה לעימוד של מהדורה זו בלבד.

העברת דיבורים ברש"י ותוספות מעמוד לעמוד בהגהותיו לרש"י ותוספות נוהג רש"ל, בין היתר, להעביר דיבורים ברש"י ותוספות מעמוד אחד למשנהו. העברה זו נועדה להתאים את החומר הפרשני לטקסט התלמודי שבאותו עמוד. העברת דיבורי תוספות: ראה, למשל, הגהות רש"ל לברכות ו ע"א, תוד"ה 'אחורי'. שם כד ע"ב, תוד"ה 'בחבלי'. שם מב ע"א, תוד"ה 'ואע"פ'. שם מג ע"א, תוד"ה 'בא להם'. פסחים סט ע"א, תוד"ה 'מדקאמר' וד"ה 'שוחטין'. ב"ב סח ע"א, תוד"ה 'אמר תנא קמא'. שם קיח ע"א,

תוד"ה 'ולמאן דאמר לבאי הארץ'. שם קסט ע"ב, תוד"ה 'רשב"ג'. שם קעב ע"ב, תוד"ה 'והכא צריך'. סנהדרין כד ע"א, תוד"ה 'אמר רבא'.
העברת דיבורים ברש"י: ראה, למשל, הגהות רש"ל לברכות כב ע"א, ד"ה 'משמשות'.
יבמות קא ע"א, ד"ה 'הא מיעוטה', ב"ב קכח ע"ב, רשב"ם ד"ה 'בפסלות'. סנהדרין יג ע"ב, ד"ה 'איכא בינייהו'. סנהדרין לג ע"א, ד"ה 'זכות גרידתא'. שבועות ד ע"ב, ד"ה 'ונעלם'.
והנה מתברר כי העברת הדיבורים איננה מתאימה תמיד לעימוד בכל המהדורות. לעתים נחוצה העברת הדיבור במהדורה אחת והיא מיותרת בשאר המהדורות מפני שבהן מונח הדיבור במקומו, בצד הסוגיה הנדונה. והרי דוגמה אחת. בהגהות למכות יח ע"א כותב רש"ל כי תוספות ד"ה 'ואמר ליה' שייך לעמוד השני. העברת התוספות לעמוד ב מלמדת כי בטופס רש"ל היה התוספות בעמוד א. והנה בדפוס ונציה הראשון ר"פ איננו מוצאים את תוד"ה 'ואמר ליה' בעמוד א, אלא בעמוד ב כפי שמגיה רש"ל. אבל בדפוס ונציה השני ר"צ נמצא התוספות ד"ה 'ואמר ליה' בעמוד א! מכאן ברור כי רש"ל הגיה מהדורה זו במסכת מכות.
יצוין כי במסכת מכות רבים שינויי העימוד בין שתי המהדורות, עד שכמעט מרובה הפרוץ על העומד. מסכת זו מכילה ארבעים ושישה עמודים. מחציתם, דהיינו עשרים ושלושה מהם, מתחילים במלים שונות בדפוס שני ר"צ.

סימני עריכה

ספר חכמת שלמה עבר, כידוע, עריכה לדפוס, אותה תיארנו לעיל בפרק קודם. גם ממבנה עריכת הספר ניתן לזהות את מהדורות התלמוד שהגיה רש"ל.

עימוד דפי התלמוד בח"ש

הגהות רש"ל מסודרות בח"ש לפי דפי ועמודי התלמוד המודפס. פעמים רבות אתה מוצא כי הגהות רש"ל בח"ש נמצאות כביכול במקום לא נכון, שאינו מתאים למיקום הסוגיה בדפוסים שלנו. לשון אחר: עימוד התלמוד בח"ש שונה מן העימוד בתלמוד שלנו, הבנוי על דפוס ונציה הראשון. בדיקת מקומות אלה מראה כי עמודי התלמוד בח"ש צוינו על-פי מהדורות מאוחרות בדפוס בומברג. והרי מבחר דוגמאות.

במסכת ברכות, למשל, שונה לחלוטין העימוד בין דפוס ראשון ושני, בגלל הפרשי הדפים ביניהם. כל הגהות רש"ל לברכות מסודרות בח"ש לפי העימוד של דפוס ונציה השני רפ"ט, שעל-פיו סודרו גם הדפוסים שלנו. לעומת זאת, במסכת שבת יש רק שני הבדלי עימוד בין מהדורת בומברג הראשונה למהדורה השנייה. דף מז ע"ב מתחיל בדפוס ראשון במלים 'מיטה גללניתה', ובדפוס שני במלים 'רבן שמעון בן גמליאל'. דף קמג ע"א מתחיל בדפוס ראשון במלים 'התם כיון דמסכת' ובדפוס שני במלים 'הא לא חזי'. שלוש מאות ועשרה העמודים האחרים במסכת שבת מתחילים במלים זהות בשתי המהדורות. והנה הבדל זעיר זה דיו כדי לזהות את מהדורת רש"ל. בדף קמג ע"א מובאת בח"ש הגהות רש"ל: 'והאמר רבא לשמעיה'. משפט זה מופיע בדפוס ראשון (ר"פ) בדף קמב ע"ב, כמו שהוא בדפוסים שלנו. אבל בדפוס שני (ר"צ) נמצא המשפט בדף קמג ע"א ובהתאם לו סודר בח"ש.
בח"ש לסוכה לח ע"ב נמצאות הגהות רש"ל הבאות:

אמר ליה רב ספרא משה שפיר קאמרת אלא התם והכא אסוקי מילתא היא ולית לן בה — כל זה נמחק ונ"ב: נ"ל דלא גרסינן, ולפי זה מיושב שפיר 'התם והכא' דקאמר רב ספרא, ודוק.

שם ואמר רבא לא לימא כו'.
שפיר קאמרת אלא כו', כן צריך להיות.

הטקסטים המתוקנים בהגהות אלה נמצאים בדפוס ראשון בדף לט ע"א. אבל בדפוס שני הם בדף לח ע"ב ובהתאם לו סודרו בח"ש. מעניין לציין שכל הגהות רש"ל המסודרות בח"ש על דף לח ע"ב שייכות לדף הבא לפי העימוד של דפוס ראשון. על-פי מהדורה זו אין שום הגהת רש"ל (בגמ') בדף לח ע"ב! בהמשך המסכת מובאת בדף מא ע"ב הגהת רש"ל: 'לשקיעת החמה רב נחמן בר יצחק אמר רבן יוחנן'. בדפוס ראשון נמצא המשפט בדף מא ע"א, אבל בדפוס שני הוא בדף מא ע"ב ובהתאם לו סודר בח"ש. יושם לב כי בדוגמה האחרונה נמצא הקטע המוגה בעמוד מאוחר בדפוס שני (מא ע"ב) לעומת מיקומו המוקדם (מא ע"א) בדפוס ראשון. ואילו בדוגמה שלפניה שהובאה מאותה מסכת (סוכה) נמצאו הקטעים המוגהים בעמוד מאוחר בדפוס ראשון (לט ע"א) לעומת מיקומם המוקדם (לח ע"ב) בדפוס שני. בכל מקרה, סידור הקטעים בח"ש תואם לעולם את העימוד של דפוס ונציה השני. בח"ש לכתובות מג ע"ב מובאת הגהת רש"ל בגמ':

ואימא בפיתוי הבת, קנסות וחבלות הכתוב מדבר, וכן תני רב חנינא בפיתוי הבת, קנסות וחבלות הכתוב מדבר, חבלות צערא דגופא ניהו, אמר רבי יוסי בר חנינא, שפצעה בפניה.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א נמצא כל הקטע בדף מג ע"א, כפי שהוא בדפוסים שלנו. לכאורה סודר הקטע בח"ש שלא במקומו, אבל בדפוס ונציה השני רפ"ז נמצא כל הקטע הנ"ל בדף מג ע"ב, ובהתאם לו סודר בח"ש.

להלן דוגמאות נוספות להתאמת סידור הקטעים בח"ש לעימוד של דפוס ונציה השני:

מיקום הקטע (דף ועמוד)

מסכת	הגהות רש"ל	חכמת שלמה	ד"ר ראשון	ד"ר שני
כתובות	אלא כתיב כאן נערה	מא א	מ ב	מא א
כתובות	ערטילאי וסיים מסאני	סה א	סה ב	סה א
כתובות	בסדינא בי רבי מיאשה	פה א	פה ב	פה א
גטין	אל ישיאו את אשתו	כח ב	כט א	כח ב
גטין	ליורשיו ואמאי הכי נמי	מב א	מב ב	מב א
מכות	בגלעד שכיחי רוצחים	י א	ט ב	י א
מכות	עוסקים בתורה ואמר ר"י	י ב	י א	י ב
שבועות	ביטוי שחייבין על	כא ב	כא א	כא ב
שבועות	מפקדון דמזיד דלאו כשוגג	לה א	לד ב	לה א
שבועות	והרי סוטה	לו ב	לו א	לו ב
שבועות	תובעין אותו ואמרו לו	לח ב	לח א	לח ב
חולין	בחולין שנעשו על טהרת תרומה וכו'	לד א	לד ב	לד א

בח"ש לעירובין צג ע"ב מובאות שלוש הגהות רש"ל רצופות:

וקיטרו ביה והיכי עביד שמואל הכי והא אמר כו', ורב אי סבירא ליה דאסיר כו', כצ"ל, שם דלא נימרו כו', נ"ב: ס"א, הדר ביה רב משמעתייה. ולא נהירא, דהא רב לא אמר שמעתתא מימיה אלא מהאי עובדא שמיע לן, וק"ל.

בד"ו הראשון רפ"ב נמצאים שלושת המשפטים הללו בדף צד ע"א, אבל בד"ו השני רפ"ח נמצאים משפטים אלה בדף צג ע"ב, ובהתאם לו סודרו בנ"ש. יש לציין כי הגהות אלה נותרו בנ"ש קצר, אלא ששם הן סודרו במקומן 'הנכון', בדף צד ע"א, בהתאם לעימוד של דפוס התלמוד המאוחרים, שהם כאמור מעומדים על-פי דפוס ונציה הראשון. לסיכום: עורכי ח"ש, שהעתיקו את הגהות רש"ל מתוך הטופס האישי שלו, סידרו את ההגהות בהתאם לעימוד התלמוד בטופס רש"ל שהיה מונח לפנייהם. על-ידי כך גילו לנו בעקיפין איזו מהדורת תלמוד הגיה רש"ל.

'הגהות' ר'גליונות'

עדות נוספת למהדורת רש"ל מוסרים לנו עורכי ח"ש בלשונות העריכה שהוסיפו להגהות רש"ל כדי לעשותן מובנות ללומד. לשם ציון מקום הקטע שעליו נסבה הגהת רש"ל, משתמשים העורכים במונחים קבועים, כגון: 'במתניתין', 'בגמרא', 'ברש"י', 'בתוספות', 'בפיקסא', וכו'. כמרכן נוהגים העורכים להשתמש במונח 'גליון' או 'בהגה"ה', שנועד לציין כי הגהת רש"ל נעשתה בקטע אשר סומן בדפוס התלמוד כ'הגה"ה' או 'גליון' לפירוש רש"י או לתוספות. והנה, לעתים מתברר כי בדפוס ונציה הראשון אין שום הגה"ה או גליון באותו מקום, והיא קיימת רק במהדורות הבאות. והרי מבחר דוגמאות. בנ"ש לבבא קמא ה ע"ב נמצאת בתוספות הגהת רש"ל הבאה:

אחר דבור המתחיל 'שכן מועדין' כו' צריך להיות דבור המתחיל 'ומתניתין לא קתני'. ואחר כך דבור המתחיל 'להלכותיהן', נמחק כל הגליון עד סוף הדבור, ונכתב בצדו: בספרים אחרים, ובג' תוספות ראיתי שאינו, וכן נראה לי ודוק.

לפנינו הגהת רש"ל מעניינת, ועוד נדון בה לגופה במקום אחר. לענייננו נוגע המשפט 'נמחק כל הגליון' וכו'. בדפוס ונציה הראשון רפ"א אין שום גליון באותו עמוד, ולא ברור למה הכוונה. אבל במהדורת רצ"ח מופיעה כותרת 'גליון' לפני ד"ה 'להלכותיהן', ובאמצע אותו דיבור נדפסו המלים 'ע"כ', לציון סיום הגליון, לפני המשפט 'ומתניתין לא קתני' וכו'. עובדה זו פותרת את החידה ובלעדיה אי-אפשר להבין את כוונת רש"ל. כיוצא בזה ח"ש ליבמות ט ע"א, שם נמצאת בתוספות ד"ה 'מה עבודה זרה' הגהת רש"ל הבאה:

דלא אשכחן בהו לאו כצ"ל, והוא סוף דיבור, והשאר הג"ה, עד כאן גליון.

בדפוס ונציה הראשון רפ"ב (וכן בדפוסים שלנו), מסתיים התוספות במלים 'דלא אשכחן בהו לאו', כפי שנאמר בנ"ש, וזהו אכן סוף הדיבור ואין שום 'שאר'! הסיפא של הגהת רש"ל: 'והשאר הג"ה', עד כאן גליון', נראית כחידה סתומה ובלתי מובנת. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ח יש המשך לתוספות, וזה לשונו:

ורבנן לית להו כרת בפורק עול, ומפר ברית, ומגלה פנים, אלא מוקמי שלש כריתות בעבודה זרה, בסוף פרק ד מיתות, עד כאן גליון.

לאור הוספה זאת, מובנת הגהת רש"ל היטב. רש"ל הוסיף את הכותרת 'הגה"ה' לקטע שנספח לתוספות בד"ו השני, הקטע המסתיים במלים 'עד כאן גליון'. תופעה זו של גיליונות והגהות הנמצאים בדפוס ונציה השני בלבד בולטת במיוחד במסכת עירובין. להלן מבחר דוגמאות ממסכת זו.

בז"ש לעירובין לד ע"א נאמר בהגהת רש"ל:

בהג"ה צריך להיות אמת כו' נ"ב: פירוש, שאף רש"י גם כן מוכרח לומר דאיירי ששכיתו במקום רשות היחיד כו' ודוק. עוד בהגה"ה, צריך ד' אמות — נמחק ד' אמות.

המונחים 'בהגה"ה' ו'עוד בהגה"ה' נרשמו על-ידי העורכים לשם ציון מקום הגהת רש"ל. והנה, בדפוס ונציה הראשון של מסכת עירובין (רפ"ב) אין באותו עמוד שום הגה"ה. גם המשפט 'צריך להיות אמת', שאותו מפרש רש"ל, והמשפט 'צריך ד' אמות', שממנו מוחק רש"ל את שתי המלים האחרונות, אינם מופיעים כלל באותו עמוד. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ח נמצאת הגהה ליידי תוספות ד"ה 'ואמאי', וזה לשונה:

אבל כששכיתו ברה"ר, לא יצטרך להוליכו עד מקום השכיתה, וע"כ כן צריך להיות האמת, לפרוש הקונטרס. דאי לעולם צריך ד' אמות להוליכו עד מקום השכיתה, א"כ תיקשי ליה מרבי, ולא יוכל לתרץ מה שמתרץ, גזירה אטו יו"ט שלאחר שבת ע"כ.

בהגה"ה זו מופיעים שני המשפטים שבהם עוסק רש"ל בהגהתו, וברור כי רש"ל הגיה מהדורה זו.

קיימת גם תופעה נוספת. לעתים מתברר כי הקטע שאותו מגיה רש"ל אמנם נמצא בדפוס ונציה הראשון; אלא ששם הוא חלק מדברי התוספות. אבל **בז"ש** נרשמה הגהת רש"ל תחת הכותרת 'בגליון', ובאמת בדפוס ונציה השני מסומן אותו קטע כגיליון תוספות. בעירובין ה ע"א נמצא בדפוס ונציה הראשון המשפט הבא, בסוף תוספות ד"ה 'דפתח ליה': 'והנה עינינו רואות, שאין האלכסון של שלושה על אחד מגיע לאלכסון של טפח על טפח'. רש"ל מוסיף לקטע זה את המלים 'לחי אפילו' אחרי המלה 'מגיע', והוא גורס את הנוסח 'מגיע לחי אפילו לאלכסון של טפח' וכו'. הגהה זו מתאימה גם לדפוס ראשון. אלא שבז"ש מובאת הגהת רש"ל בלשון: 'בגליון והנה עינינו כו' מגיע לחי אפילו לאלכסון כו' כן צריך להיות'. והנה בדפוס ונציה השני רפ"ח מסומן כל הקטע 'והנה עינינו' תחת הכותרת 'גליון'. בעוד שבד"ו הראשון הקטע הוא חלק בלתי-נפרד מדברי התוספות ד"ה 'דפתח'. מכאן אתה למד על מהדורת רש"ל.

כיוצא בזה תוספות לעירובין לח ע"ב ד"ה 'הא קא מכין', שם נמצא בדפוס ראשון הקטע: 'והא דקא מייתי מלתיה דרב יהודה, לפי שהיתה ידועה להם'. רש"ל מגיה כאן: 'שלא היתה ידועה להם'. הוספת המלה 'שלא'⁵⁴ מתאימה גם לדפוס ראשון, אלא שבז"ש מובאת הגהת רש"ל בלשון: 'בגליון, לפי שלא היתה ידועה כו' כצ"ל'. ואכן, בדפוס ונציה השני מסומן כל הקטע הנ"ל בשם 'גליון', עם הכותרת 'גליון' בראשו ו'עד כאן' בסופו; אבל בדפוס ראשון (ובדפוסים שלנו) נמצא כל הקטע באמצע תוספות ד"ה 'הא קא מכין' ומהווה חלק בלתי-נפרד ממנו. מכאן אתה למד שרש"ל הגיה את המהדורה השנייה.

54 עיין מהרש"א, החולק על הוספה זו, ובספר *צוהר לבנין* לר"מ זוננשיין, פרסבורג ת"ר, על אתר.

את הדוגמה השלישית אנו מביאים מעירובין ד ע"א, שבו נמצאת בח"ש הגהת רש"ל הבאה:

גליון, דמשערין ביין שהוא כו', כן צריך להיות.
באותו דיבור, שמפיל ביצה ומחצה מן המים. נכתב בצדו: בדפוס החדש הנדפס בלובלין כתוב: 'מן היין', ובודאי מן גמרא מוגהה נדפס, ואותו המגיה לא הבין הפשט, כי בודאי במים איירי...

לפנינו שתי הגהות רש"ל באותו 'גליון'. בראשונה מגיה רש"ל: 'דמשערין ביין שהוא', ובשנייה הוא תומך בנוסח הדפוס שלפניו: 'מן המים' כנגד 'מן היין' שבדפוס לובלין. סוגיה זו נפרש בדיון שיוקדש לביקורת רש"ל על דפוס לובלין. והנה בדפוס ראשון רפ"ב אין באותו עמוד 'גליון', אלא קטע שנדפס תחת הכותרת 'הגה"ה'. באותה הגה"ה נמצאים שני המשפטים שבהם עוסק רש"ל בהגהתו. בראשון נפלה טעות דפוס במלה 'משערין', שנדפסה בשיבוש: 'דמשכרין', ורש"ל מחליף את הכ"ף בעי"ן. ואילו במשפט השני נמצא הנוסח 'מן המים' כפי שהיה לפני רש"ל. לכאורה, מתאימה הגהת רש"ל לדפוס ראשון, ורק העורכים טעו קלות בהפניה בציננס 'בגליון' במקום 'בהגה"ה'. אבל עיון בדפוס ונציה השני רפ"ח מגלה כי במהדורה זו נדפס אותו קטע בנוסח זהה לדפוס הראשון, לרבות שגיאת הדפוס 'דמשכרין'; אלא שבראשו נרשמה הכותרת 'גליון' ובסופו הסיום 'עד כאן גליון'. מכאן אתה למד כי רש"ל הגיה מהדורה זו.

לשונות עורכים

בדוגמאות הבאות נראה לשונות עורכים מסוג אחר.
ביבמות מה ע"א מסופר על רב שהכשיר לנישואין אדם שנולד לישראלית ונוכרי. רב סירב לתת את בתו לאשה לאותו אדם, אפילו היה גדול כיהושע בן נון. על כך העיר לרב רב שימי בר חיאי, בנוסח דפוס ונציה הראשון רפ"ב:

אמר ליה: יהושע בן נון, אימר לא יהיב ליה, אחריני יהבי ליה. האי, אי מר לא יהיב ליה, אחריני לא יהבי ליה.

בח"ש נמצאת כאן הגהת רש"ל הבאה:

אמר ליה יהושע בן נון אי מר לא כו', וכן אחר כך: אי מר לא יהיב ליה כו', כצ"ל. ונ"ב: פירוש, אי הוה גדול כיהושע בן נון, לא הוה חושש במה שאין אתה נותן בתך, שאפילו אם אין אתה מר נותן לו, יהיה הרבה והרבה אחרים שיקפצו עליו ויתנו לו, אבל האי פלוני, שאינו גדול ואינו חשוב, אי מר לא תתן לו, שום אחר לא יהיב ליה⁵⁵.

רש"ל בהגהתו מתקן 'אי מר' בשתי מלים נפרדות, ובהתאם לכך מפרש את הסוגיה בהערתו. בדפוס ונציה הראשון נתחברו שתי מלים אלה לתיבה אחת — 'אימר' — ברישא, אבל בפעם השנייה הן נדפסו כהוגן: 'אי מר', כשתי מלים. ברם, מלשון העורכים משמע שרש"ל הגיה

55 בדק"ט השלם ליבמות (ח"ב, עמ' קנז) לא הובנה כוונת רש"ל, אף-על-פי שהיא מבוארת היטב בפירושו. במקומה יוחסה לרש"ל הגהה מדומה בערה 96. פירוש רש"ל מובא בסתם (הערה 93), מבלי להזכיר את שם אומרו.

פעמיים 'אי מר' בסוגיה: קודם ברישא 'וכן אחר כך'. תיאור זה הוא מדברי העורכים ונועד להראות את מקום הגהת רש"ל. ואמנם, בדפוס ונציה השני רפ"ח נדפס 'אימר' במלה אחת גם בסיפא, ומכאן ראייה למהדורת רש"ל.

בהגהת רש"ל לברכות ד ע"א נאמר: 'בריש העמוד — בניהו בן יהוידע זה סנהדרין כו'. בדפוס ראשון ר"פ נמצא הקטע באותו עמוד אבל לא בראשו. ואילו בדפוס שני רפ"ט הוא בשורה הראשונה, ועליו נסב ציון העורכים.

והרי דוגמה נוספת לחשיבות הדיוק בלשונות ההבאה של העורכים. בח"ש לבבא קמא ה ע"ב נמצאת בתוספות הגהת רש"ל: 'דבור המתחיל לרב, נכתב בצדו: שייך על עמוד השני'. והנה בדפוס ראשון רפ"א מתחיל אותו דיבור בתוספות במלים 'אי לרב', כמו שהוא בדפוסים שלנו. לכאורה היה מקום לחשוב כי המלה 'אי' נשמטה בטעות מח"ש; אבל במהדורת רצ"ח מתחיל אותו דיבור בתוספות במלה 'לרב' (בלי 'אי'), ומכאן עדות על מהדורת רש"ל.

ברוב הדוגמאות שהבאנו בסעיף זה לא יכולנו להסיק מעצם הגהת רש"ל ומתוכנה על המהדורה שהיתה לפניו, כפי שעשינו בסעיפים קודמים. ברם, המינוח של עורכי ח"ש ודרכי ההפניה שלהם הם שגילו לנו בעקיפין את מהדורת רש"ל. נמצאנו למדים כי אפילו שיחת חולין של מדפיסים צריכה לימוד. פרטים שוליים, בעלי אופי טכני מובהק, סייעו לנו בזיהוי מהדורת רש"ל.

שערים מזויפים בתלמוד דפוס בומברג
כמה ביבליוגרפים העירו על שערים מזויפים במהדורות התלמוד בדפוס בומברג. רוב השערים המזויפים נושאים תאריך של מהדורת בומברג השנייה רפ"ו-רצ"א. הראשון שהעיר על כך היה רנ"ן רבינוביץ. במאמר על הדפסת התלמוד ציין רבינוביץ שתי מסכתות הנושאות שערים מזויפים⁵⁶. אחריו עסק בנושא זה יצחק ריבקינד, שפרסם חמש מסכתות נוספות מסוג זה⁵⁷. משה מארכס פיתח בהרחבה נושא זה, ואף נתן סימני היכר לאבחנה בין המהדורות. בספרו *Annalen des Hebräischen Buchdruckers*⁵⁸, הוסיף מארכס תשע מסכתות 'מזויפות' אחרות בדפוס בומברג. בעקבותיו סיכם לאחרונה את הנושא א' רזונטל ורשם בסך הכל 19 מסכתות בעלות שערים מזויפים בדפוס בומברג⁵⁹. במהלך מחקר זה לא הסתמכנו על הרשימות הנ"ל, המבוססות על סימנים טיפוגרפיים חיצוניים גרידא⁶⁰, אלא בדקנו אישית את כל עותקי המהדורות בדפוס בומברג. מצאנו סימני אבחנה פנימיים בין המהדורה המקורית והמזויפת, הבאים לידי ביטוי בשינויי נוסחאות בין העותקים. בתוכם גם כאלה הנוגעים להגהות רש"ל.
התברר לנו כי הגהות רש"ל בכל מסכת ומסכת הולמות את המהדורה האותנטית בלבד.

- 56 מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' נג-נד הערה 1, ביחס לשער מזויף במסכת מעילה, קנינים, תמיד וכו'; שם, עמ' מה הערה 1, ביחס לשער מזויף במסכת קדושין בעמ' מד הביע רבינוביץ את חשדו כי כל השערים המתוארכים בשנות רצ"ח-רצ"ט הם מזויפים. ברם, מ' שמלצר כבר הזים [לעיל הערה 33] את חשדו.
57 במאמרו 'דקדוקי ספרים' בספר היובל לאלכסנדר מארכס, ניו-יורק חש"י, עמ' תא ואילך.
58 הספר עורר בכתב-יד וראיתו בסינסינאטי. מיקרופילם ממנו מצוי במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, ומספרו 40463. תודתי למר יצחק יודלוב, שהפנה את תשומת לבי לסרט זה.
59 'Daniel Bomberg and his Talmud Editions', in: G. Cozzi (ed.), *Gli Ebrei e Venezia*, Milano 1987, pp. 391-400. לאלה יש להוסיף ביצה וגטין שגיליתי.
60 פרט לרנ"ן רבינוביץ, שמסתמך כדרכו על שינויי נוסחאות.

עותקים הנושאים שערים מזויפים של אותה מהדורה אינם הולמים את הגהות רש"ל, דבר שמשלעצמו מעיד על 'זיופם'. בכך הוספנו מימד חדש לאיבחון מהדורות התלמוד בדפוס בומברג על-פי התאמתן להגהות רש"ל. נושא זה יורחב בחיבורנו המקיף על מהדורות התלמוד בדפוס בומברג.

חוסר מודעות לאבחנה זו גרם פרשנות מוטעית להגהות רש"ל. רנ"ן רבינוביץ זיהה נכונה את מהדורת רש"ל למסכתות אחדות, אבל לא הכיר את העותק האותנטי של אותה המהדורה, מפני שהיה לפניו עותק מאוחר, הנושא שער מזויף. כתוצאה מכך נכשל רבינוביץ בפרשנות הגהות רש"ל, כפי שנמחיש בדוגמה הבאה.

במסכת בבא מציעא רצ"א תיאר ר' ריבקינד שני עותקים שונים בעלי שער זהה הנמצאים בביהמ"ד לרבנים באמריקה: עותק אחד מגנזי הסמינר ועותק שני מאוסף ענלאו. לדעתו, עותק ענלאו הוא מהדורת בומברג השנייה, ועותק הסמינר הוא מהדורת בומברג האחרונה⁶¹. בהיותי בניו-יורק בדקתי עותקים אלה ומצאתי כי ההיפך הוא הנכון. בעותק ענלאו מצויים כל הסימנים הטיפוגרפיים האופייניים למהדורה האחרונה⁶². מלבד השינויים הטיפוגרפיים מצאתי בן העותקים שינויי נוסח הנוגעים להגהות רש"ל. התברר לי (כפי שיפורט בדיון על המסכת שיפורסם במקום אחר) כי הגהות רש"ל לבבא מציעא הולמות בדיוק את עותק הסמינר, אבל אינן הולמות תמיד את עותק ענלאו, משום שיש בו נוסח יותר מוגה⁶³.

בהערותיו לבבא מציעא כותב רבינוביץ בדק"ס כי הגהות רש"ל במסכת נוגעות לדפוס ונציה השני רצ"א: 'וכתב המהרש"ל... והיינו שבדפוס ונציה רצ"א נשתבש...'⁶⁴ זיהוי מהדורת רש"ל בדק"ס נכון בעיקרו, אלא שרבינוביץ לא הכיר עותק אותנטי של מהדורת רצ"א. כאשר בדקתי את כל המובאות של דפוס ונציה רצ"א בדק"ס, מצאתי שכולן מתאימות לעותק ענלאו. אבל חלקן אינן מתאים למהדורת רצ"א האותנטית. והרי דוגמה אחת. בדף מז ע"א נמצא בדפוס ראשון רפ"א הנוסח:

'רב אבא אמר רב הונא מכור לי באלו קנה'.

על כך מעיר דק"ס באות צ:

ובדפוס ונציה רצ"א: 'רבי אבא'. וכבר כתבתי במקום אחר כי הני רבנן דסלקי מבבל לארץ ישראל: ר' זירא, ר' ירמיה, ר' אבא, רחב"א, היו נקראים בבבל בשם: 'רב', ובארץ ישראל נסמכו ב'רבי'.

והנה בעותק הסמינר של מהדורת רצ"א נמצא בסוגיה הנוסח 'רב אבא', כמו בד"ו הראשון; אבל בעותק ענלאו הנוסח 'רבי אבא', כמו שמצטט דק"ס, ומכאן שהיה לפניו עותק מסוג זה. נמצאו למדים כי כל הציטטות של דפוס ונציה השני (רצ"א) בדק"ס לבבא מציעא אינן ממסרות בשמן הנכון. למעשה, אלו מובאות ממהדורת בומברג האחרונה (ש"ג-ש"ט),

61 ריבקינד [לעיל, הערה 57], עמ' תיד, מס' 15. ריבקינד כותב שעותק ענלאו הוא מהדורה 'שלישית', אבל כוונתו למהדורה שנדפסה אחרי שנת ש', שהיא למעשה הרביעית בדפוס בומברג.

62 על סימנים אלה נדון בחיבורנו על מהדורות התלמוד בדפוס בומברג.

63 בניגוד לדברי ריבקינד, שקבע כי עותק ענלאו הוא 'הוצאה משובשת', בעוד שעותק הסמינר הוא לדבריו 'הוצאה מתוקנת'. מחקרנו העלה כי ההיפך הוא הנכון, כפי שנפרט בדיון על המסכת שיפורסם במקום אחר. דברי ריבקינד נאמרו על-סמך התרשמות שטחית בלבד.

64 דק"ס לדף קר ע"ב אות ה. וראה שם, לח ע"ב אות ב, צ ע"ב אות ע.

שנרפסה עם שער מזויף של מהדורת רצ"א. העותק האותנטי של מהדורת בומברג השנייה (רצ"א) לא היה לפני רבינוביץ, ובהיעדרו טעה בהבנת הגהות רש"ל למסכת, כדלקמן: בדף כח ע"ב נמצא נוסח זהה במהדורת בומברג הראשונה (רפ"א) והאחרונה (ענלאו) בסוגיה זו:

תנו רבנן: 'והשבותו לו' ראה היאך תשיבנו לו. שלא יאכיל עגל לעגלים. וסיח לסייחין. אוז לאוזין ותרנגול לתרנגולין.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'וסיח לסייחין אוז לאוזין כו' כצ"ל. השוואת הגהת רש"ל עם מהדורות אלה מצביעה על החלפת המלה העברית 'אוז' במלה הארמית 'אוזא'. לתיקון זה אין טעם וריח, כפי שמעיר דק"ס באות ס:

אוזא — בכתבי יד... ובדפוסים הישנים עד בנכנישתי: 'אוז'. שוב ראיתי שהמרש"ל בדפוס ראשון הגיה כן, ואיני יודע למה. וכן הוא בבבא קמא נה א: 'אוז ואוז הבר', ובברכות נו א: 'הרואה אוז בחלום'. ושם לא הגיה וכן הוא בכל הראשונים.

תמיהת דק"ס על רש"ל נראית לכאורה מוצדקת ביותר. אבל במהדורת רצ"א האותנטית שהיתה לפני רש"ל נפלה טעות במלה 'לסייחין', ונכפלה בה האות חי"ת 'לחייחין' במקום סמ"ך. לאור גירסה זו, הגהת רש"ל פשוטה וברורה, ובחינם התאמץ דק"ס להוכיח כי המלה 'אוז' נזכרת בתלמוד בעברית ואסף ראיות כנגד הגהת רש"ל מדומה, שלא היתה ולא נבראה. הנוסח הארמי 'אוזא' בח"ש אינו מדברי רש"ל אלא ממלות קישור שהוסיפו העורכים להגהות כדרכם בכל מקום, כמו שביארנו לעיל. יש לציין כי השיבוש 'אוזא' נשאר בכל דפוסי התלמוד עד ימינו לרבות מהדורת שטיינזלץ. שיבוש זה נוצר, כאמור, על-ידי טעות בהבנת הגהת רש"ל, עקב זיהוי לא מדויק למהדורת רש"ל. מן הראוי לתקן שיבוש זה ואחרים כיוצאים בו במהדורות הבאות של התלמוד.

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל
מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל^א

מסכת	מהדורת בומברג	שנת הדפוס	מקום העותק (האותנטי) ^ב
ברכות	2	רפ"ט	בהמ"ד לרבנים בניו-יורק
שבת	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים
עירובין	2	רפ"ח	ספריה לאומית ירושלים
פסחים	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
סוכה	2	רפ"ו	ספריית שוקן ירושלים
ביצה	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים
יבמות	2	רפ"ח	ספריה לאומית ירושלים
כתובות	2	רפ"ז	בהמ"ד לרבנים בניו-יורק
סוטה	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
גטין	2	רפ"ו	אוסף יסלזון ניו-יורק
קדושין	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
בבא קמא	3	רצ"ח	ספריה לאומית ירושלים
בבא מציעא	2	רצ"א	בהמ"ד לרבנים בניו-יורק
בבא בתרא	1	רפ"א	ספריה לאומית ירושלים
סנהדרין ^ג	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
מכות	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים
שבועות	3	רצ"ח	ספריה לאומית ירושלים
חולין	2	רפ"ו	ספריה לאומית ירושלים
נדה	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים

- א טבלה זו מבוססת על מסקנות שהגענו אליהן בתום דיון ממצה על הגהות רש"ל לכל מסכת ומסכת. דיון זה יפורסם במלואו במסגרת נפרדת.
- ב במונח 'עותק אותנטי' הכוונה למהדורה המקורית (ההולמת את הגהות רש"ל), בניגוד לדפוסים מאוחרים הנושאים שערים מזויפים של אותה מהדורה. מיקום עותקים בחו"ל נרשם במידה שאינם נמצאים בארץ. רוב עותקי ירושלים נמצאים גם בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שבה האוסף הגדול ביותר בעולם של מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. אוסף זה מוין וקוטלג מחדש על-ידי בקיץ תשמ"ח על-פי מימצאי המחקר האחרונים. עדכון דומה ערכתי בספריה הלאומית בירושלים בסתו תשמ"ט.
- ג זיהוי מהדורת רש"ל בסנהדרין איננו ודאי, מפני שישנם נתונים סותרים למסקנה זו, כפי שהצגנו אותם לעיל (עמ' 86). דפוס ראשון הולם את הגהות רש"ל יותר מכל מהדורה אחרת.

מסכת סוכה עם פירוש רשי ותוספות

ופיסקי תוספות ופירוש המשניות ורבינו אשר נדרס שנית עם
רב העיין על ידי דניאל בן קרניאל בומבירני ז"ל
מאנז'רשה בשנת רפ"ו לפקפה

ויניציאה

בפירות עכמ' : ופרי עכמ' פרי הראשון
אסור ליהב בו חול לא קדומת סביעת עליו
: מתחלל ממשע דרך חילול בפריה ולא
במקדח וממכר : שמא יגדל מהם יספס
אכלו לגדל ולדות וממכר משהא מעשרותיו
והתורה אמרה מנה מנה ואכלת ואם מהם
ראשול וסביה סוף חייב בטליתות לבשר כל
מעשרותיו בסל פליטת מן הבית ולהתעורר
וגב סביעת מנה מהן להעצור והתעורר
אמרה ולא לסחורה אלא להפקיד ולבשר
בטליתות עד סלח תכלה לחי מן המנה
הוא זמן בעצור למיד ולמיתא : בזכרים

ונכנס יין לקח בין שמן יצא יין ונכנס שמן הא
ביצד אחרון אחרון נכנס בשביעי' ופרי עצמו
אסור מרקתני לקח לקח אלמא דרך מקח אין
דרך חילול לא תניא בוותיה דרבי יוחנן אחד
שביעית ואחד מעשר שני מתחלל על בהמה
חיה ועוף בין חיים בין שחושין דברי רבי מאיר
וחכמים אומרים על שחושין מתחלל על חיה
אין מתחללין גורה שמא יגדל מהן עדרים אמר
רבא מחלוקת בזכרים

שכא יגדל מהם עדר' כפרת האים
מקדש רחמיא אין לקוחין כ
בהמה במשנת מעשר מני פירס סס בקונט'
שמה תכחים ולא היה לו לפרס כן אלא כ
כרמפרט טעמא שמא יגדל עדרים ואפילו
רמ לא פליג אלא בזכרים אבל בבקבות לא
כדקאמרינן הכא ומפרס בידום רבזכרים
פליגי אי גזרינן זכרים אטו תקבות ותמה
דרבנן דהתם דאמרינן ואם לקח בסוגג יחזרו
דמים למקוחן במזיד תעלה ותאכל במקום
סמפ' רבי יהודה התם במה רבזי' אמורי'
ביתבון וליקחו מתחלתו לסם שלמים דאז
דלא גזרינן דעבד שמא יגדל ולא דוקא
לקחו לסם שלמים דאפילו בסתם מני כיון
סין תמינ' דהא לא ממעט אלא דוקא מתבין להוציא משנת מעשר מני
למקוחן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר דבין זה נודר אמית' דר' יהודה לפרס ובמה לחלוק היינו ריומית' דבמה לחלוק ומכל מקום דיומית' מני

למקוחן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר דבין זה נודר אמית' דר' יהודה לפרס ובמה לחלוק היינו ריומית' דבמה לחלוק ומכל מקום דיומית' מני

מסכת סוכה עם פירוש רשי ותוספות

ופיסקי תוספות ופירוש המשניות ורבינו אשר נדרס שנית עם
רב העיין על ידי דניאל בן קרניאל בומבירני ז"ל
מאנז'רשא בשנת רפ"ו לפקפה

ויניציאה

פריה ברמיס סל קדשולא כתיבתהיה לא
בפירות עכמ' : וכרי עכמ' פרי הראשון
אסור ליהב בו חול לא קדומת סביעת עליו
: מתחלל ממשע דרך חילול בפריה ולא
במקדח וממכר : שמא יגדל מהם יספס
אכלו לגדל ולדות וממכר משהא מעשרותיו
והתורה אמרה מנה מנה ואכלת ואם מהם
ראשול וסביה סוף חייב בטליתות לבשר כל
מעשרותיו בסל פליטת מן הבית ולהתעורר
וגב סביעת מנה מהן להעצור והתעורר
אמרה ולא לסחורה אלא להפקיד ולבשר
בטליתות עד סלח תכלה לחי מן המנה
הוא זמן בעצור למיד ולמיתא : בזכרים

ונכנס יין לקח בין שמן יצא יין ונכנס שמן הא
ביצד אחרון אחרון נכנס בשביעי' ופרי עצמו
אסור מרקתני לקח לקח אלמא דרך מקח אין
דרך חילול לא תניא בוותיה דרבי יוחנן אחד
שביעית ואחד מעשר שני מתחלל על בהמה
חיה ועוף בין חיים בין שחושין דברי רבי מאיר
וחכמים אומרים על שחושין מתחלל על חיה
אין מתחללין גורה שמא יגדל מהן עדרים אמר
רבא מחלוקת בזכרים

שכא יגדל מהם עדר' כפרת האים
מקדש רחמיא אין לקוחין כ
בהמה במשנת מעשר מני פירס סס בקונט'
שמה תכחים ולא היה לו לפרס כן אלא כ
כרמפרט טעמא שמא יגדל עדרים ואפילו
רמ לא פליג אלא בזכרים אבל בבקבות לא
כדקאמרינן הכא ומפרס בידום רבזכרים
פליגי אי גזרינן זכרים אטו תקבות ותמה
דרבנן דהתם דאמרינן ואם לקח בסוגג יחזרו
דמים למקוחן במזיד תעלה ותאכל במקום
סמפ' רבי יהודה התם במה רבזי' אמורי'
ביתבון וליקחו מתחלתו לסם שלמים דאז
דלא גזרינן דעבד שמא יגדל ולא דוקא
לקחו לסם שלמים דאפילו בסתם מני כיון
סין תמינ' דהא לא ממעט אלא דוקא מתבין להוציא משנת מעשר מני
למקוחן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר דבין זה נודר אמית' דר' יהודה לפרס ובמה לחלוק היינו ריומית' דבמה לחלוק ומכל מקום דיומית' מני

למקוחן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר דבין זה נודר אמית' דר' יהודה לפרס ובמה לחלוק היינו ריומית' דבמה לחלוק ומכל מקום דיומית' מני

העלין : שער וקטע מדף מ ע"ב מן המהדורה האותנטית של דפוס בומבירני השני משנת רפ"ו (השיבוש 'לה' תוקן
בהגהות מהרש"ל). התחתון : שער וקטע מדף מ ע"ב מן המהדורה ה'מזוייפת' של דפוס בומבירני השני משנת
רפ"ר' (ובאמת נדרפסה בשנים ש"ג-ש"ט, ראה עמ' 100-101)